

दशमोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च, अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्याः । तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतो (भगवानुवाच)—भूय इति । भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो, शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

अध्यायद्वये सिद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुभाषते—सप्तम इति । तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च । विभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूपप्रतिपत्त्युपयोगिन्यः । उत्तराध्यायस्याध्यायद्वयेन संबन्धं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति—अथेति । वक्तव्याः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपत्तौ च शेषत्वेनेति शेषः । ननु सविशेषं निर्विशेषं च भगवतो रूपं प्रागेव तत्र तत्रोक्तं तत्किमिति पुनरुच्यते तत्राह—उक्तमपीति । यद्यपि तत्र तत्र तत्त्वमुक्तं तथापि पुनर्वक्तव्यं दुर्विज्ञेयत्वादिति यतो मन्यतेऽत इति योजना । प्रकृष्टत्वं वचसः स्पष्टयति—निरतिशयेति । तदेव वचो विशिनष्टि—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

सप्तमे त्वंपदवाच्योऽर्थो निरूपितः, तदुपासनाच्च कममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं, नवमे तत्पदलक्ष्यार्थं उक्तस्तप्राप्तये च विश्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावभावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तम्, तद्रागद्वेषकलुषितमनसामशक्यमिति मन्वानो भगवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धिविधानार्थास्तावद्दर्शयति दशमे । तत्कलभूतं विश्वतोमुखस्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे । द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा उपासनाकाण्डं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । हे महाबाहो, भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्मे परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु । प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मद्वचनात्प्रीतिमनु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यद्राजविद्या किल राजगुह्यं पवित्रमेकं निजरूपरूपम् । येनोपदिष्टं श्रुतिवाक्यमाद्यं तं काशिराजं गुरुराजमीडे ॥

एवं सप्तमाष्टमनवमैस्तत्पदार्थस्य भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं निरुपाधिकं च दर्शितं, तस्य च विभूतयः सोपाधिकस्य ध्याने निरुपाधिकस्य ज्ञाने चोपायभूताः ‘रसोऽहमप्सु कौन्तेय’ इत्यादिना सप्तमे, ‘अहं क्रतुरहं यज्ञः’ इत्यादिना नवमे च सङ्क्षेपेणोक्ताः । अथेदानीं तासां विस्तरो वक्तव्यो भगवतो ध्यानाय, तत्त्वमपि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनस्तस्य वक्तव्यं ज्ञानयेति दशमोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथममर्जुनं प्रोत्साहयितुं श्रीभगवानुवाच—भूयएव पुनरपि हे महाबाहो, शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचः ।

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सप्तमेऽध्यायेऽष्टमे च भगवतस्तत्त्वं सोपाधिकं विभूतयः सविशेषबोधोपयोगिन्यः प्रकाशिताः, नवमे च तत्त्वं निरुपाधिकं विभूतयो निर्विशेषबोधोपयोगिनः । अथेदानीं सविशेषध्याने निर्विशेषज्ञाने चोपायभूता येषु येषु भावेषु चिन्त्यः परमेश्वरस्ते ते भावा वक्तव्याः, तत्त्वं च यद्यप्युक्तं तथापि दुर्विज्ञेयत्वात्पुनरपि वक्तव्यमिति मन्यमानो भगवानुवाच—भूय इति । भूयएव पुनरपि हे महाबाहो, मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वचनं शृणु । वचसः प्रकृष्टत्वं च प्रकृष्टवस्तुप्रकाशकत्वेन यत् परमं वचस्ते तुभ्यं अहं वक्ष्यामि ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः । दशमे ता वितन्यन्ते सर्वत्रेश्वरदृष्टये ॥ १ ॥ एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिर्ध्यायैर्मजनीयं परमेश्वररूपं निरूपितम् । तद्विभूतयश्च सप्तमे ‘रसोऽहमप्सु कौन्तेय’ इत्यादिना संक्षेपतो दर्शिताः । अष्टमे च ‘अधियज्ञोऽहमेवात्र’ इत्यादिना, नवमे च ‘अहं क्रतुरहं यज्ञः’ इत्यादिना । अथेदानीं ता एव विभूतीः प्रपञ्चयिष्यन्, स्वभक्तेश्चावश्यंकरणीयत्वं वर्णयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति । महान्तो बुद्धादिस्वधर्मानुष्ठाने महत्परिचर्याया वा कुशलौ बाहू यस्य हे महाबाहो, भूयएव पुनरपि

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

प्राक्तनैर्नवभिर्ध्यायैर्य एवार्थो लक्षितः स एव प्रतिपदपादैरस्त्रिष्वध्याये प्रतायते । तथा चाह—भूय एवेति । उक्तमेवार्थं विस्पष्टीकर्तुं पुनः कथ्यमानं शृण्विति । अर्जुनोऽप्येवमेवाभिधास्यति भूयः कथयेतीत्यध्यायतात्पर्यम् । शिष्टं निगदव्याख्यातमिति किं पुनरुक्तेन ।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वाक्यम् । यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनात्प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हित-
काम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥ किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—न मे इति । मे विदुर्न जानन्ति सुर-
गणाः ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः, मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवन्मुत्प-
त्तिम् । नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यते । अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां
महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २ ॥ किंच—यो मामिति । यो मामजमनादिं च यस्मादहमादि-
देवानां महर्षीणां च न ममान्य आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यत्परममिति । सकृदुत्तरार्थसिद्धेरसकृदुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्याह—प्रीयमाणायेति । ततो वक्ष्यामि तुभ्यमिति
पूर्वेण संबन्धः । हितं दुर्विज्ञेयं तत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥ कश्चिदन्योऽपि परमं वचो मह्यं वक्ष्यति तेन च मम तत्त्वज्ञानं
भविष्यत्यतो भगवद्बचनमकिञ्चित्करमिति शङ्कित्वा परिहरति—किमर्थमित्यादिना । इन्द्रादयो भृग्वादयश्च
भगवत्प्रभावं न विदन्तीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । निमित्तत्वेनोपादानत्वेन च यतो देवादीनां
भगवानेव हेतुरतस्तद्विकारास्ते न तस्य प्रभावं विदुरित्यर्थः ॥ २ ॥ इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह—
किंचेति । कोऽसौ प्रभावो भगवतो यं बहवो न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तद्धीफलं च कथयति—यो

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

भवते वक्ष्यामि । हितकाम्यया तव हितेच्छया ॥ १ ॥ दुर्ज्ञेयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहं त्वां ब्रवीमीत्याह—न मे इति ।
प्रभवं प्रकृष्टं भवमैश्वर्यं विद्यदादिः सृष्टिसामर्थ्यं न विदुः । तत्र हेतुराह—अहमिति । अयं भावः देहोत्पत्त्यनन्तरं हि
देवादीनां बुद्ध्यादिलाभो न चार्वाचीनेर्बुद्ध्यादिभिः स्तोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छेत्तुं शक्यत इति । पदार्थः स्पष्टः
॥ २ ॥ कस्तर्हि त्वां वेत्तीत्यत आह—य इति । योऽसंमूढः स मां वेत्ति । स एव सर्वपापैः प्रमुच्यत इति संबन्धः ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यत्ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्बचनादमृतपानादिव प्रीतिमनुभवते वक्ष्याम्यहं परमाप्तस्तव हितकाम्ययेष्टप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥ प्राग्बहु-
धोक्तमेव किमर्थं पुनर्वक्ष्यसीत्यत आह—प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं, प्रभवन्मुत्पत्तिमनेकविभूतिभिराविर्भावं वा । सुरगणा
इन्द्रादयो महर्षयश्च भृग्वादयः सर्वज्ञा अपि न मे विदुः । तेषां तदज्ञानं हेतुमाह—अहं हि यस्मात्सर्वेषां देवानां महर्षीणां
च सर्वशः सर्वैः प्रकारैरुत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च निमित्तत्वेनोपादानत्वेन चेति वा कारणम् । अतो मद्विकारास्ते मत्प्र-
भावं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ महाफलत्वाच्च कश्चिदेव भगवत् । प्रभावं वेत्तीत्याह—सर्वकारणत्वाच्च विद्यते आदिः कारणं यस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कुत इत्यत आह । प्रीयमाणाय यतस्त्वं मद्बचनं शृण्वन्नमृतमिव पिबन्नत्यन्तं प्रीयसेऽतस्तव हितकाम्यया हितकामनया यद्वक्ष्यामि
तच्छृण्वित्यर्थः । श्रुत्वा च महाबाहुल्यं सार्थकं कुर्विति संबोधनाशयः ॥ १ ॥ ननु किमर्थं वक्ष्यसि त्वया वक्ष्यमाणस्य सुरादिभिर्ज्ञातत्वा-
त्तत्तएव ममापि ज्ञानसम्भवादिति चेत्तत्राह—नेति । मे मम प्रभवं प्रभुत्वातिशयं उत्पत्तिं वा सुरगणा इन्द्रादयो न विदुः न
जानन्ति । नापि भृग्वादयो महर्षयः । कुत इत्याह । हि यस्मादहं देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैरुत्पादानत्वादिभिरादिः
कारणं तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥ अजलेन सर्वभूतमहेश्वरत्वेन च मज्ज्ञानं केषांचिदसंमूढानां सुरादीनां भवति नतु एतावानां श्वर-
प्रभावः इदं परमेश्वरस्य जन्मेत्यतस्तावज्ज्ञानेन केवलं सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते नतु प्रभववर्णने शक्ता भवन्तीत्यतः स्वप्रभवमहमेव
वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह—य इति । यो मामीश्वरं सर्वकारणं कारणवर्जितमतएवाजमुत्पत्तिरहितं लोकानां महान्तमीश्वरं निरति-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मे वचः शृणु । कथंभूतम् । परमं परमात्मनिष्ठं मद्बचनामृतेनैव प्रीतिं प्राप्नुवते ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया यदहं वक्ष्यामि तत्
॥ १ ॥ उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्ज्ञेयत्वं हेतुमाह—न मे इति । मे मम प्रकृष्टं भवं जन्मरहितस्यापि नानाविभूतिभिराविर्भावं सुरगणा
अपि महर्षयो भृग्वादयोऽपि न जानन्ति । तत्र हेतुः—अहं हि देवानां महर्षीणां चादिः कारणम्, सर्वशः सर्वप्रकारैरुत्पादकत्वेन
बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च । अतो मदनुग्रहं विना मां केऽपि न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ५२

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥ इतश्चाहं महेश्वरो लोकानां—बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् । तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्यसत्यमुच्यते । दमो बाह्येन्द्रियोपशमः । शमोऽन्तःकरणस्य । सुखमाह्लादः । दुःखं संतापः । भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः । भयं च त्रासोऽभयमेव च

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

मामिति । पदद्वयापौनरुक्त्यमाह—अनादित्वमिति ॥ ३ ॥ भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—इतश्चेति । सुसुक्ष्मभिराराध्यत्वसिद्धये बन्धमोक्षसाधनं पुरस्कृत्याशेषजगत्प्रकृत्यधिष्ठातृत्वलक्षणं सोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते—बुद्धिरिति । सूक्ष्मादीत्यादिशब्देन सूक्ष्मतरः सूक्ष्मतमश्चार्थो गृह्यते । उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिप्रमाणयति—तद्वन्तमिति । आत्मादीति । तदवबोधवन्तं हि ज्ञानिनं वदन्ति । अन्तःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृ-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

जडाजडयोर्बुद्ध्यात्मनोरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेन मूढः संमूढस्तद्विपरीतोऽसंमूढस्तत्त्वज्ञानेन बाधिताध्यासः स एवात्मवित्त्वादितरस्य जनिमनुभवन् मां प्रत्यगात्मानं लोकमहेश्वरमनादिं आदिः कारणं तच्छून्यमत एवाजमजातं वेत्ति स सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये ॥ ३ ॥ मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह—बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधने सामर्थ्यम्, ज्ञानमात्मानात्मादिपदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः । क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणं । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः । दुःखं तापः । भव उत्पत्तिः । भावः सत्ता अभावस्तद्विपर्ययः । भयं त्रासः । अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसा

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तमनादिं अनादित्वादजं जन्मशून्यं लोकानां महान्तमीश्वरं च मां यो वेत्ति स मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये असंमूढः सन्मोहवर्जितः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वकृतैरपि प्रमुच्यते प्रकर्षेण कारणोच्छेदात्सत्स्काराभावरूपेण मुच्यते मुक्तो भवति ॥ ३ ॥ आत्मनो लोकमहेश्वरत्वं प्रपञ्चयति—बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थविवेकसामर्थ्यम् । ज्ञानमात्मानात्मसर्वपदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु कर्तव्येषु वाऽव्याकुलतया विवेकेन प्रवृत्तिः । क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वा निर्विकारचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावबुद्धस्यार्थस्य तथैव भाषणम् । दमो बाह्येन्द्रियाणां स्वविषयेभ्यो निवृत्तिः । शमोऽन्तःकरणस्य सा । सुखं धर्मासाधारणकारणक्रमनुकूलवेदनीयम् । दुःखमधर्मासाधारणकारणकं प्रतिकूलवेदनीयम् । भवः उत्पत्तिः । भावः सत्ता । अभावोऽसत्तेति

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

शयैश्वर्यवन्तं वेत्ति परमात्मानादित्वेनाजः सर्वलोकमहेश्वर इति यो जानाति स मर्त्येषु असंमूढः । संमोहो नाम देहेन्द्रियादिविलक्षण ईश्वरादभिन्नोऽकर्ताऽभोक्ता चाहमिति स्वस्वरूपास्फुरणं तेन मत्कृपया रहितः सर्वैः ज्ञाताज्ञातैः संचितक्रियमाणैः प्रकर्षेणाविद्यानिवृत्तिपूर्वकमुच्यते ॥ ३ ॥ स्वस्य लोकमहेश्वरत्वं देवादिवुद्भ्यगोचरत्वेन साधितं तदेव प्रपञ्चयति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम् । ज्ञानमात्मादिपदार्थावबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु ज्ञातव्येषु विवेकपुरःसरा बुद्धिप्रवृत्तिः । आकृष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता क्षमा । प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थभाषणं सत्यं । बाह्येन्द्रियोपशमो दमः । अन्तःकरणशान्तिः शमः । आह्लादः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सर्वकारणत्वादेव न विषते आदिः कारणं यस्य तमनादिम् । अतएवाज जन्मशून्य लोकानां महेश्वरं च मां यो वेत्ति स मनुष्येष्वसंमूढः संमोहरहितः सन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ लोकमहेश्वरतामेव स्फुटयति—बुद्धिरिति त्रिभिः । बुद्धिः सारासारविवेकनैपुण्यम्, ज्ञानमात्मविषयम्, असंमोहो व्याकुलत्वाभावः, क्षमा सहिष्णुत्वम्, सत्यं यथार्थभाषणम्, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः, शमोऽन्तःकरणसंयमः, सुखमनुकूलसवेदनीयम्, दुःखं च तद्विपरीतम्, भव उद्भवः, अभावस्तद्विपरीतः, भयं त्रासः, अभयं तद्विपरीतम् । अस्य

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

संदिग्धं तु निर्णयते । श्रीभगवानुवाच—भूय एवेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ बुद्धिरिति । असंमोह उत्साहः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

तद्विपरीतम् ॥ ४ ॥ अहिंसेति । अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः संतोषः पर्याप्त-
बुद्धिर्लामेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता
कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ता कीर्तिः । भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एव-
श्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥ ५ ॥ किंच—महर्षय इति । महर्षयः सप्त भृग्वादयः
पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्ण-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

त्तिरिति शेषः ॥ ४ ॥ यथाशक्तीति । पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थानां देशकालानुगुणेन प्रतिपादनमि-
त्यर्थः । उक्तानां बुद्ध्यादीनां साश्रयाणामीश्वरादुत्पत्तिं प्रतिजानीते—भवन्तीति । नानाविधत्वे हेतुमाह—स्वक-
र्मेति । कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावान्मत्त एवेत्युक्तम् ॥ ५ ॥ न केवलं भगवतः सर्वप्रकृतित्वमेव
किंतु सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह—किंचेति । आद्या भृग्वादयो वसिष्ठान्ताः सर्वज्ञा विद्यासंप्र-
दायप्रवर्तकाः । तथेति मनूनामपि पूर्वत्वेनाद्यत्वमनुकृत्यते । के ते मनवस्तत्राह—सावर्णा इतीति । प्रसिद्धाः
पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वराश्चेति शेषः । महर्षीणां मनूनां च तुल्यं विशेषणं—ते चेति । मयि सर्वज्ञे
सर्वेश्वरे गता भावना येषां ते तथा । भावनाफलमाह—वैष्णवेनेति । वैष्णव्या शक्त्याधिष्ठितत्वेन ज्ञानैश्वर्य-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

प्राणिनामपीडा । समता मित्रामित्रादौ समचित्तता । तुष्टिः संतोषो लब्धे पर्याप्तबुद्धिः । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरी-
रपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशोऽधर्मनिमित्ता अकीर्तिः । एते बुद्ध्या-
दयो विंशतिर्भावा मत्त एव प्राणिनां भवन्ति । पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः । तत उत्तमगुणलाभायाहमेव
त्वया शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रढयति—महर्षय इति । सप्त भृग्वाद्याश्चत्वारः

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

वा । भयं च त्रासस्तद्विपरीतमभयम् । एवंच एकश्चकार उक्तसमुच्चयार्थः । अपरोऽनुक्ताबुद्ध्यज्ञानादिसमुच्चयार्थः । एवेत्येते
सर्वलोकप्रसिद्धा एवेत्यर्थः । मत्तएव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनां पीडाया निवृत्तिः । समता चित्तस्य राग-
द्वेषादिरहितावस्था । तुष्टिर्भोग्येवेतावताऽलमिति बुद्धिः । तपः शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियशोषणम् । दानं देशे काले श्रद्धया
यथाशक्त्यर्थानां सत्पात्रे समर्पणम् । यशो धर्मनिमित्ता लोकश्लाघारूपा प्रसिद्धिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ता लोकनिन्दारूपा
प्रसिद्धिः । एते बुद्ध्यादयो भावाः कार्यविशेषाः सकारणका पृथग्विधा धर्माधर्मादिसाधनवैचित्र्येण नानाविधा भूतानां सर्वेषां
प्राणिनां मत्तः परमेश्वरादेव भवन्ति नान्यस्मात् । तस्मात्किं वाच्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ इतश्चैतदेवमाह—
महर्षयो वेदतदर्थद्रष्टारः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तका भृग्वाद्या सप्त पूर्वे सर्गाद्यकालाविर्भूता । तथाच पुराणं 'भृगुं मरिचि-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

सुखम् । तापो दुःखम् । भव उत्पत्तिः । अभावो नाशः । भयं त्रासः । अभयमत्रासः ॥ ४ ॥ अहिंसा प्राणिनामपीडा । समता
समचित्तता । तुष्टिः संतोषोऽलंबुद्धिः । इन्द्रियसंयमपुरःसरं शास्त्रीयं देहपीडनं तपः । देशकालानुरोधेन शक्तिमतिक्रम्य श्रद्धया
पात्रेऽर्थानामर्पणं दानम् । धर्मनिदाना कीर्तिर्यशः । अधर्मनिदानाऽपकीर्तिरपयशः । एते यथोक्ता भावाः पृथग्विधा नानाप्रकारा
भूतानां स्वकर्मानुसारेण मत्तएवेश्वराद्भवन्ति । अतोऽहमेव सर्वलोकमहेश्वर सर्वभोगमोक्षार्थ शरणीकरणीय इति भावः ॥ ५ ॥
स्वसामर्थ्ययुक्तानां स्वेनोत्पादितानां भृग्वादीनामपि लोकेश्वरत्वं प्रसिद्धं किं वक्तव्यं मम लोकमहेश्वरत्वमित्याह—महर्षय इति ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

लोकस्य मत्त एव भवन्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ किंच—अहिंसेति । अहिंसा परपीडानिवृत्तिः, समता रागद्वेषादिराहित्यं, मित्रा-
मित्रतुल्यता च, तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः, तपः शरीरादि वक्ष्यमाणम्, दानं न्यायाजितधनादेः सत्पात्रार्पणम्, यशः सत्कीर्तिः,
अयशोऽपकीर्तिः, एते बुद्धिज्ञानमिलादयस्तद्विपरीताश्चाबुद्ध्यादयो नानाविधा भावाः प्राणिना मत्तः सकाशादेव भवन्ति ॥ ५ ॥
किंच—महर्षय इति । सप्त महर्षयो 'भृग्वादयः सप्त ब्राह्मणा इत्येते पुराणे निश्चयं गता' इत्यादि पुराणप्रसिद्धाः । तेभ्योऽपि पूर्वेऽन्ये
चत्वारो महर्षयः सनकादयः, तथा मनवः स्वायंभुवादयः मद्भावा मदीयो भावः प्रभावो येषु ते हिरण्यगर्भात्मनो समैव मनसः संकल्प-

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिलोक इमाः स्थावरजङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चात्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सन्निवृत्तत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वन्त इत्यर्थः । तेषां जन्मनो वैशिष्ट्यमाचष्टे—मानसा इति । मन्वादीनेव विशिनष्टि—येषामिति । विद्यया जन्मना च संततिभूता मन्वादीनामसिद्धोके सर्वाः प्रजा इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सोपाधिकं प्रभावं भगवतो दर्शयित्वा तज्ज्ञानफलमाह—एतामिति । बुद्ध्याद्युपादानत्वेन विविधा भूतिर्भवनं वैभवं सर्वात्मकत्वं तदाह—विस्तारमिति । ईश्वरस्य तत्तदर्थसंपादनसामर्थ्यं योगस्तदाह—आत्मन इति । योगस्तत्फलमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च मदीयं शक्तिज्ञानलेशमाश्रित्य मन्वादयो भृग्वादयश्चेतान् जानते च तदाह—अथत्रेति । यथा तौ विभूतियोगौ तथा वेद-नस्य निरङ्कुशत्वं दर्शयति—यथावदिति । सोपाधिकं ज्ञानं निरुपाधिकज्ञाने द्वारमित्याह—सोऽविकम्पेनेति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

सनकादयश्च पूर्वं प्रसिद्धा महर्षय इति संबन्धः । तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः । ते सर्वे मानसा हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः । इमाः प्रजाश्चतुर्विधा अयं लोकश्च तदाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबन्धि संततिर्येषां संततिरित्यर्थः । यद्वा येषामिति षष्ठी पञ्चम्यर्थे । येभ्य इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेऽपि मद्भावा मय्येव भावो मनो येषां ते । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते यतो मामेवोपासतेऽतस्त्वमपि मामुपास्विति भावः ॥ ६ ॥ उपास्तावधिकारिणमाह—एतामिति । एतां वक्ष्यमाणां विभूतिं योगं च विश्वतोमुखे भगवति मनःसमाधानं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठानं ज्ञातुं च समर्थो भवति सोऽविकम्पेनाचलेन निर्विकल्पकेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मन्त्रि च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान् । सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः इति । तथा चत्वारो मनवः सावर्णा इति प्रसिद्धाः । अथवा महर्षयः सप्त भृग्वाद्याः, तेभ्योऽपि पूर्वं प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयो, मनवस्तथा स्वयंभुवाद्याश्चतुर्दश मयि परमेश्वरे भावो भावना येषां ते मद्भावा मच्चिन्तनपराः । मद्भावनावशादा-विभूतमदीयज्ञानैश्वर्यशक्तय इत्यर्थः । मानसाः मनःसंकल्पादेवोत्पन्ना ननु योनिजाः । अतो विशुद्धजन्मत्वेन सर्वप्राणिश्रेष्ठा मत्तएव हिरण्यगर्भात्मनो जाताः सर्गाद्यकाले प्रादुर्भूताः । येषां महर्षीणां सप्तानां भृग्वादीनां चतुर्णां च सनकादीनां मनूनां च चतुर्दशानां अस्मिन्लोके जन्मना च विद्यया च सन्ततिभूता इमा ब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एवं सोपाधिकस्य भगवतः प्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह—एतां प्रायुक्तां बुद्ध्यादिमहर्ष्यादिरूपां विभूतिं विविधभावं तत्तद्रूपेणावस्थितिं

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनो 'भृगुं मरीचिमन्त्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं । वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजन्मनसा सुतान्' इत्युक्ताः 'चत्वारो मनवस्तथा, सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः । नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय भविता मनुः । एका-दशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनु । रुद्रपुत्रस्तु सावर्णो भविता द्वादशो मनुः ॥' इति विष्णुपुराणादौ सावर्णा इति प्रसिद्धाः । महर्षयः सप्त भृग्वादयः । तेभ्योऽपि पूर्वं प्रथमाश्चत्वारः सनकाद्या महर्षयः मनवस्तथा स्वयंभुवाद्याश्चतुर्दशेति वा । अस्मिन्पक्षे सनकाद्याश्चतुर्दशेभ्योऽप्यहोपमोक्षमभिप्रेत्याचार्यैरयं पक्षो न प्रदर्शितः । ते च मद्भावा मद्गतभावना मयि परमात्मनि भावना येषामतो वैष्णवेन सामर्थ्येन युक्ता मानसा मया मनसैवोत्पादिताः सन्तो जाता उत्पन्ना यथायथं योनितोऽयोनिताश्च येषां महर्षीणां मनूनां च लोके इमा विद्यया च जन्मना च सन्ततिभूताः प्रजाः स्थावरजंगमलक्षणाः ॥ ६ ॥ स्वप्रभावमुक्त्वा तज्ज्ञानफलमाह—एता-मिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विविधभावं विस्तारमितियावत् । परमात्मनस्तदर्थघटनसामर्थ्यं योगः यत्केशसंबन्धेन भृग्वादयो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मात्राज्जाताः । प्रभावमेवाह—येषामिति । येषां भृग्वादीनां च सनकादीनां चेमा ब्राह्मणाद्या लोके वर्धमाना यथायथं पुत्रपौत्रादि-रूपाः शिष्यादिरूपाश्च प्रजा जाता वर्तन्ते ॥ ६ ॥ यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह—एतामिति । एतां भृग्वादिलक्षणां मम

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥ कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—अहं-
मेति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिर्मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभो-
गलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्थाः भाव-
समन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ किंच—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ऽक्तेऽर्थे प्रतिबन्धाभावमाह—नास्मिन्निति ॥ ७ ॥ कथं तावकविभूत्यैश्वर्यज्ञानमुक्तयोगस्य हेतुरिति मत्वा पृच्छति—
कीदृशेनेति । उक्तज्ञानमाहात्म्यात्प्रतिष्ठिता भगवन्निष्ठा सिद्ध्यतीत्याह—उच्यत इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्व-
प्रकृतिः सर्वात्मेत्याह—उत्पत्तिरिति । सर्वज्ञात्सर्वेश्वरान्मत्तो निमित्तात्स्थितिनाशादि भवति मया चान्तर्यामिणा
तेर्यमाणं सर्वं यथास्वं मर्यादामनतिक्रम्य चेष्टते तदाह—मत्त इति । इत्थं मम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं
सर्वज्ञत्वं च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह—इत्येवमिति । संसारासारताज्ञानवतां भगवद्भजने-
ऽधिकारं द्योतयति—अवगतेति । परमार्थतत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या ज्ञाते प्रेमादरावभिनिवेशाख्यौ भवतस्तेन संयुक्तत्वं च
भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह—भावेति ॥ ८ ॥ न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनं साधनान्तरं चास्तीत्याह—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

श्रद्धाध्यायोक्तेन योगेन मद्बोधयेण समाधिना युज्यते ततश्च कृतकृत्यो भवति । नात्र संशय इति प्रवृत्त्यतिशयार्थं
मुच्यते । भगवद्वचसि संशयासंभवात् ॥ ७ ॥ उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्याम्—अहमिति । बुधः मां प्रत्यगात्मा
नमिति मत्वा भजन्ते इति कथम् । अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः । मत्तो मदनुग्रहं प्राप्येव सर्वं बुद्ध्याः
देकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगतः कर्तान्तर्यामी चेत्यहंग्रहेणात्मानमुपासीतेति भावः । भावसमन्विता-
भावनायुक्ताः । एतच्चोत्तरार्थम् ॥ ८ ॥ एवं ध्याने भावनाप्रकारमुक्त्वा व्युत्थाने तमाह—मच्चित्ता इति । अहमेव

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

योगं च तत्तदर्थनिर्माणसामर्थ्यं । परमैश्वर्यमिति यावत् । मम यो वेत्ति तत्त्वतः यथावत्सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन
सम्यग्ज्ञानस्वैर्यलक्षणेन समाधिना युज्यते । नात्र संशयः प्रतिबन्धः कश्चित् ॥ ७ ॥ यादृशेन विभूतियोगयोर्ज्ञानेनाविकम्प-
योगप्राप्तिस्तद्दर्शयति चतुर्भिः—अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिकारणमुपादानं निमित्तं च ।
स्थितिनाशादि च सर्वं मत्त एव प्रवर्तते भवति । मयैवान्तर्यामिणा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना प्रेर्यमाणं स्वस्वमर्यादामनतिक्रम्य
पूर्वं जगत्प्रवर्तते चेष्टत इति वा । इत्येवं मत्वा बुधा विवेकेनावगततत्त्वाभावेन परमार्थतत्त्वग्रहणरूपेण प्रेम्णा समन्विताः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ज्ञानादिमन्तो भवन्ति । यद्वा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजन्यं योगशब्देनाभिधीयते । तं यस्तत्त्वतो यथावद्वेत्ति जानाति सोऽ-
प्रकम्पेनाप्रचलितेन योगेन निरुपाधिब्रह्मसम्यग्ज्ञानलक्षणेन युज्यते युक्तो भवति । अस्मिन्नर्थे संशयो नास्ति ॥ ७ ॥ ननु कथं
तावकविभूतियोगज्ञानेनाविकम्पयोगप्राप्तिस्तवोपासनायास्तत्प्राप्तिसाधनत्वादित्याशङ्क्य विभूतियोगज्ञानमहिम्ना प्राप्तया मदुपासनया
मद्गतेनाविकम्पयोगेन युज्यते इत्याह—अहमिति चतुर्भिः । अहं परमात्मा वासुदेवाभिधः सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्रभवः
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रकृतिरभिन्ननिमित्तोपादानं मत्त एव सर्वज्ञात्सर्वेश्वरात्सर्वं स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं जगत्प्रवर्तते
इति मत्वा वासुदेव एव सर्वात्मा सर्वेश्वरः सर्वज्ञः सर्वोपादानं सर्वनियन्ता भजनीय इति श्रुत्वा मननेन निश्चित्य भजन्ते सेवन्ते ।
के ते इत्यत आह—बुधा अवगतसंसारतत्त्वाः । संसारासारज्ञानवतामेव भगवद्भजनेऽधिकार इति भावः । भावो भावना अयमेव
भगवान्वासुदेवः परमार्थतत्त्वं इत्यभिनिवेशस्तेन सम्यक् युक्ताः ॥ ८ ॥ किं चैवं भजन्तीत्याह—मच्चित्ता मयि वासुदेवे चित्तं येषां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

विभूतिं, योगं चैश्वर्यलक्षणं तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन निःसंशयेन योगेन सम्यग्दर्शनेन युक्तो भवति । नास्त्यत्र संशयः ॥ ७ ॥
यथा च विभूतियोगयोर्ज्ञानेन सम्यग्ज्ञानावाप्तिस्तद्दर्शयति—अहमित्यादिचतुर्भिः । अहं सर्वस्य जगतः प्रभवो भृग्वादिरूपविभूति-
द्वारेणोत्पत्तिहेतुः । मत्त एव चास्य सर्वस्य 'बुद्धिज्ञानमसंमोहः' इत्यादि सर्वं प्रवर्तत इति, एवं मत्वाऽवबुध्य बुधा विवेकिनो भावसम-
न्विताः प्रीतियुक्ता मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह—मच्चित्ता इति । मय्येव चित्तं येषां ते मच्चित्ताः । मामेव गताः

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः । मद्गतप्राणा मां गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः । मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्येव ॥ ९ ॥ ये यथोक्तप्रकारैर्मज्जन्ते मां भक्ताः सन्तः—तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह—प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किंचेति । ईश्वरात्प्रीतिः प्रागुक्तादन्यत्र चित्तप्रचारराहित्यं भगवद्भजनोपायमाह—मयीति । चक्षुरादीनां भगवत्प्राप्तिस्तद्गोचरत्वात्तत्वेत्याशङ्क्याह—मय्युपसंहृतेति । भगवदतिरेकेण जीवनेऽपि नादरस्तदपि मय्येवार्पितं भक्तानामित्याह—अथवेति । आचार्येभ्यः श्रुत्वा वादकथया परस्परं भगवन्तं सब्रह्मचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह—बोधयन्त इति । आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणं शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह—कथयन्त इति । भक्तानां तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह—तुष्यन्तीति । मनोरथपूर्त्वा रतिप्राप्तौ कामुकसंमतमुदाहरणमाह—प्रियेति ॥ ९ ॥ यदुक्तं सोऽविकम्पेनेत्यादि तदर्थं भूमिकां कृत्वा तद्विद्वानीमुदाहरति—ये यथोक्तेति । नित्याभियुक्तानामनवरतं भगवत्यैकाग्र्यसंपन्नानामित्यर्थः । पुत्रादिलोकत्रयहेत्वर्थित्वेन वा गर्भदासत्वेन वा प्रत्यहं जीवनोपायसिद्धये वा भजनमिति शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । प्रागुक्तां ज्ञानाख्यां भक्तिं स्नेहेन कुर्वतामित्यर्थः । तेभ्योऽहं तत्त्वज्ञानं प्रयच्छामीत्याह—ददामीति । उक्तबुद्धिसंबन्धस्य फल-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

चित्ते येषां ते मच्चित्ताः । तथाहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथाविधाः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः । चित्तेनेन्द्रियैर्वा यदृह्यते सत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयन्त इत्यर्थः । इममेवार्थं परस्परं बोधयन्तः श्रुतियुक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयन्तः । कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति । तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेन न तु मिष्टान्नादिना । रमन्ति च तत्रैव न तु ह्यादावित्यर्थः ॥ ९ ॥ उपासनायाः फलमाह—तेषामिति । सततयुक्तानां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सन्तो मां भजन्ते ॥ ८ ॥ प्रेमपूर्वकं भजनमेव निवृणोति—मयि भगवति चित्तं येषां ते मच्चित्ताः । तथा मद्गता मां प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मद्गतप्राणाः, मद्भजननिमित्तचक्षुरादिव्यापारा मय्युपसंहृतसर्वकरणा वा । अथवा मद्गतप्राणा मद्भजनार्थजीवनाः । मद्भजनातिरिक्तप्रयोजनशून्यजीवना इति यावत् । विद्वद्गोष्ठीषु परस्परमन्योन्यं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्च मामेव बोधयन्तः तत्त्वबुभुत्सुकथया ज्ञापयन्तः । तथा स्वशिष्येभ्यश्च मामेव कथयन्त उपदिशन्तश्च । मयि चित्तार्पणं तथा बाह्यकरणार्पणं तथा जीवनार्पणमेवं समानामन्योन्यं मद्बोधनं स्वन्यूनैभ्यश्च मदुपदेशनमित्येवंरूपं यन्मद्भजनं तेनैव तुष्यन्ति च । एतावतैव लब्धसर्वार्था वयमलमन्येन लब्धव्येनेत्येवंप्रत्ययरूपं संतोषं प्राप्नुवन्ति च । तेन संतोषेण रमन्ति च रमन्ते च । प्रियसङ्गमेनेवोत्तमं सुखमनुभवन्ति च । तदुक्तं पतञ्जलिना ‘संतोषादनुत्तमः सुखलाभः’ इति । उक्तं च पुराणे ‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्’ इति । तृष्णाक्षयः संतोषः ॥ ९ ॥ ये यथोक्तेन प्रकारेण भजन्ते मां—तेषां सततं सर्वदा युक्तानां भगवत्यैकाग्रबुद्धीनां । अतएव लाभपूजाह्यात्याद्यनभिर्संधाय

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ते मां गताः प्राप्ताः प्राणाश्चक्षुरादयो येषां ते मय्युपसंहृतसर्वकरणाः, मद्गतजीवना इति वा । आचार्यात् श्रुत्वा वादकथया समानेषु परस्परं बोधयन्तः मां ज्ञानबलादियुक्तं शिष्येभ्यः कथयन्तः मद्भजनेनैव तुष्यन्ति संतोषमुपयान्ति तेनैव च रमन्ति रतिं प्राप्नुवन्ति न ह्यादिना ॥ ९ ॥ तेषां सततयुक्तानां सततं निरन्तरमभियुक्तानाम् । किमर्थित्वादिपूर्वकं नेत्याह । प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं भजताम् ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः मदपित्तजीवना इति वा । एवभूतास्ते बुधाः अन्योन्यं मां न्यायोपेतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तः, बुद्ध्या च मां कथयन्तः सकीर्तयन्तः सन्तो नित्यं तुष्यन्त्यनुमोदनेन तुष्टिं यान्ति । रमन्ति च निर्वृतिं यान्ति ॥ ९ ॥ एवंभूतानां च सम्यग्ज्ञानमहं ददामीत्याह—तेषामिति । एवं सततयुक्तानां मय्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तेषां तं बुद्धिरूपं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

मच्चित्ता इति बोधयन्तः परस्परमिति परस्परबोधनयान्योन्यबोधस्फारसंक्रमणात्सर्वं एव हि प्रसातार एक ईश्वर इति वितत्यव्याख्या

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ते । ये मच्चित्तादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥ किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामिति । तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् । ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भाव-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

माह—येनेति । ध्यानजन्यप्रकर्षकाद्यागतान्तःकरणपरिणामे निरस्ताशेषविशेषभगवद्रूपप्राप्तिहेतौ बुद्धियोगे प्रश्नपूर्वकमुक्तानधिकारिणो दर्शयति—के त इति ॥ १० ॥ भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वे सत्यनित्यत्वापत्तेस्त्वमपि भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्युक्तमिति शङ्कते—किमर्थमिति । तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति संबन्धः । भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्राप्तेरनित्यत्वमित्याशङ्काह—कस्येति । भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं विविच्य दर्शयति—इत्याकाङ्क्षायामिति । अविवेको नामाज्ञानं ततो जातं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते । न च तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचित्तदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाहं नाशयामीत्युक्तम् । केवलचैतन्यस्य जडबुद्धिवृत्तेरिवाज्ञानाद्यनाशकत्वमाशङ्क्य विशिनष्टि—आत्मेति । तस्याशयस्तस्मिन्नेव वृत्तिविशेषः । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तश्चिदात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । बुद्धीद्वबोधस्याज्ञानादिनिवर्तकत्वमुक्त्वा बोधेद्बुद्धेस्तन्निवर्तकत्वमिति पक्षान्तरमाह—ज्ञानेति । देहाद्यव्यक्तान्तात्मवर्गातिरिक्तवस्तुगोचरत्वमाह—विवेकेति । भगवति सदा विहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेनासेचनद्वाराऽस्योत्पत्तिमाह—भक्तीति । मय्येव भावनायामभिविवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते, नहि वातप्रेरणमन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह—मद्भावनेति । ब्रह्मचर्यमष्टा-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

नित्योत्साहवताम् । प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं योगं समाधिम् । ज्ञाननिष्ठमित्यर्थः । तां ददामि येन यया निष्ठया ते मासुपयान्ति समुद्रमिव नद्योऽभेदेन प्रविशन्ति ॥ १० ॥ किंच तेषां भक्तानामुपर्यनुकम्पार्थं न स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थं राजवत् । बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमोनामकं सर्वानर्थनिदानमूलाज्ञाननाशेन नाशयामि । आत्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणगृहं तत्स्थः । ज्ञानरूपेण दीपेन । भास्वता प्रबलेन । अयं भावः—तत्त्वमसीति वाक्यजा ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानानि शमादीनि कर्माणि चापेक्षते । यथा दीपः स्वोत्पत्तये तैलवर्त्यभ्यादीन् । उत्पन्ना

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

प्रीतिपूर्वकमेव भजतां सेवमानानां तेषां अविकम्पेन योगेनेति यः प्रागुक्तस्तं बुद्धियोगं मत्तत्त्वविषयसम्यग्दर्शनं ददामि उत्पादयामि । येन बुद्धियोगेन मामीश्वरमात्मत्वेनोपयान्ति ये मच्चित्तादिप्रकारैर्मां भजन्ते ते ॥ १० ॥ दीयमानस्य बुद्धियोगस्यात्मप्राप्तौ फले मध्यवर्तिनं व्यापारमाह—तेषामेव कथं श्रेयः स्यादित्यनुग्रहार्थं आत्मभावस्थ आत्माकारान्तःकरणवृत्तौ विषयत्वेन स्थितोऽहं स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वयलक्षण आत्मा तेनैव मद्विषयान्तःकरणपरिणामरूपेण ज्ञानदीपेन दीपसदृशेन ज्ञानेन भास्वता चिदाभासयुक्तेनाप्रतिबन्धेनाज्ञानजमज्ञानोपादानकं तमो मिथ्याप्रत्ययलक्षणं स्वविषयावरणमन्धकारं तदुपादानाऽज्ञाननाशेन नाशयामि । सर्वत्रमोपादानस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वादुपादाननाशनिवर्त्यत्वाच्चोपादेयस्य । यथा दीपेनान्धकारे

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रेमलक्षणभक्तिमतमित्यर्थः । तं सम्यग्ज्ञानलक्षणमविकम्पबुद्धियोगं ददामि । येन बुद्धियोगेन मां परमात्मानमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । ते ये मां मच्चित्तादिप्रकारैर्भजन्ते ॥ १० ॥ मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनाशकं बुद्धियोगं ददामीत्याशयेनाह । तेषामेव मच्चित्तादिप्रकारैर्भजतामनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजं मूलाज्ञानाज्जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमो मोहान्धकारं ज्ञानदीपेन नाशयामि । अचेतनस्य नाशकत्वासंभवादहमित्युक्तं निखिलभ्रमाधिष्ठानत्वेनाखिलभासकस्य केवलचैतन्यस्यापि तद-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

योगमुपायं ददामि । तमिति कम् । येनोपायेन ते भक्ता मां प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥ बुद्धियोगं दत्त्वा च तस्यानुभवपर्यन्तं तमापाद्याविश्रुतं संसारं नाशयामीत्याह—तेषामिति । तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसारारुखं नाशयामि । कुत्र वा

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विशुम् ॥ १२ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वार्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म पर-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

ज्ञमादिशब्देन ज्ञमादिग्रहः । तेन हेतुनाहितसंस्कारवती या प्रज्ञा तथाविधवर्तिनिष्ठश्चायं नहि बर्त्यतिरेकेण दीपो निर्बल्यते तदाह—ब्रह्मचर्येति । न चाधारादृते दीपस्योत्पत्तिरदृष्टत्वादित्याह—विरक्तेति । यद्विषयेभ्यो व्यावृत्तचित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपवारकं तत्र स्थितत्वमस्य दर्शयति—विषयेति । भास्वतेति विशेषणं विशदयति—नित्येति । सदातनं चित्तैकाग्र्यं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनं फलं तदेव भास्वत्वात् तत्पर्यन्तेनेत्यर्थः । तेनाज्ञाने सकार्यं निवृत्ते भगवद्भावः स्वयमेव प्रकाशीभवतीति मत्वा व्याख्यातमेव पदमनुवदति—ज्ञानेति ॥ ११ ॥ निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्धीफलं च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्यनवगाहोक्तिपूर्वकं मन्दानुग्रहार्थं सर्वदा सर्वबुद्धिप्राह्यं सोपाधिकं रूपं विस्तरेण श्रोतुमिच्छन्पृच्छतीत्याह—यथोक्तामिति । परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः । तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादिविशेषणत्रयम् । धामशब्दस्य स्थान-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

तु तमोनाशेन स्वविषयप्रकाशनार्थं प्रत्ययावृत्तिलक्षणं प्रसंख्यानं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । नहि ज्ञाते घटे तदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वा कर्मपेक्षा वा तज्ज्ञानदार्ढ्यापेक्षते । प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वात् ज्ञानस्य । तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसंख्यानापेक्षां कर्मभिरुपकारापेक्षां च वदन्ति ते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां च प्रार्थयन्त इति दिक् ॥ ११ ॥ एवं एतां विभूतिं योगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदकं श्रुत्वा तत्प्राप्त्युत्सुकः प्रथमं स्तुत्या भगवन्तमावर्जयन्नर्जुन उवाच—परमिति । परं ब्रह्म नत्वपरमुपास्यम् । ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते’ इति श्रुतेः । परं धाम ज्योतिः नत्वपरं वृत्तिरूपं ज्ञानम् । एतस्य ‘ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव’ इति श्रुतेर्वृत्तिरूपत्वात् ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

निवर्तनीये दीपोत्पत्तिमन्तरेण न कर्मणोऽभ्यासस्य वापेक्षा विद्यमानस्यैव च वस्तुनोऽभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्य कस्यचिदुत्पत्तिस्तथा ज्ञानेनाज्ञाने निवर्तनीये न ज्ञानोत्पत्तिमन्तरेणान्यस्य कर्मणोऽभ्यासस्य वापेक्षा विद्यमानस्यैव च ब्रह्मभावस्य मोक्षस्याभिव्यक्तिस्ततो नानुत्पन्नस्योत्पत्तिर्येन क्षयिल कर्मादिसापेक्षत्वं वा भवेदिति रूपकालंकारेण सूचितोऽर्थः । भास्वतेत्यनेन तीव्रपवनादेरिवासंभवनादेः प्रतिबन्धकस्याभावः सूचितः । ज्ञानस्य च दीपसाधर्म्यं स्वविषयावरणनिवर्तकत्वं स्वव्यवहारेण सजातीयपरानपेक्षत्वं खोत्पत्त्यतिरिक्तसहकार्यनपेक्षत्वमित्यादिरूपकबीजं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ एवं भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा परमोत्कण्ठितः अर्जुन उवाच—परं ब्रह्म परं धाम आश्रयः प्रकाशो वा । परमं पवित्रं पावनं च भवानेव । यतः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

संभवात् । आत्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वतेत्युक्तं । आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नवस्थितः तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तः सन् तेनैव वृत्तिज्ञानदीपेन भक्त्यादिना भास्वता देदीप्यमानेन समूलाज्ञानं मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमो नाशयामीत्यर्थः ॥ ११ ॥ मच्चित्तत्वादिप्रकारकभक्तिद्वाराऽविकम्पयोगसाधनभूतौ विभूतियोगौ संक्षेपतः श्रुत्वा विस्तरश्रवणोत्सुकः अर्जुन उवाच—परमिति । भवान् वासुदेव । परं अक्षरं निरञ्जनं निर्गुणं ब्रह्म । परस्य ब्रह्मणो लक्षणमाह । परं धाम परं तेजः सूर्यादितेजसामपि तेजः । ‘यस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति श्रुतेः । अस्यार्थस्य निरञ्जने ब्रह्मणि सामञ्जस्यमभिप्रेत्य परं धाम परं स्थानमित्यर्थं आचार्यैरुपेक्षितः । पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं ज्ञानमात्रेण सवासनाऽविद्याकामकर्मभ्यो मोचकत्वात् ।

६ श्रीचरीव्याख्या ।

स्थितः सन्केन साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह । आत्मभावस्यः बुद्धिवृत्तौ स्थितः सन् भास्वता विस्फुरता ज्ञानलक्षणेन दीपेन नाशयामि ॥ ११ ॥ संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेण जिज्ञासुर्भगवन्तं स्तुवन्नर्जुन उवाच—परं ब्रह्मेति सप्तभिः । परं ब्रह्म च, परं

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतद्वत् मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं भवान्पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादि-
देवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥ ईदृशं—आहुः कथयन्ति त्वामृषयो
वसिष्ठादयः सर्वे, देवर्षिर्नारदस्तथासितो देवलोऽप्येवमेवाह व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं चैव ब्रवीषि मे
॥ १३ ॥ सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तद्वत् सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

वाचित्वं व्यावर्तयन्व्याचष्टे—तेज इति । तस्य चैतन्यस्य परमत्वं जन्मादिराहित्येन कौटस्थ्यम् । प्रकृष्टं पावनमत्यन्त-
शुद्धत्वमुच्यते । यदेवंलक्षणं परं ब्रह्म तद्भवानेव नान्य इत्यर्थः । कुतस्त्वमेवमज्ञासीरित्याशङ्क्यासवाक्यादित्याह—
पुरुषमिति । दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यत्वं सर्वप्रपञ्चातीतं दीव्यति द्योतत इति देवः स चादिः सर्वमूलत्वादत
एवाजस्रं त्वां सर्वगतमाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात्तद्वचनात्तवोक्तं ब्रह्मत्वं
युक्तमित्याह—ईदृशमिति । ऋषिग्रहणेन गृहीतानामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात्पृथग्रहणम् । असितो देवलस्य
पिता । किमन्यैस्त्वं स्वयमेवात्मानमुक्तरूपं मह्यमुक्तवानित्याह—स्वयं चेति ॥ १३ ॥ ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वादुक्तं
सर्वं सत्यमेवेति मम मनीषेत्याह—सर्वमिति । किं तदित्याशङ्क्यात्मरूपमित्याह—यन्मामिति । देवादिभिः सर्वै-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

परमं पवित्रं नतु तीर्थादिवदपरमं भवान् । तत्र मानमाह—पुरुषमिति सार्धेन । पुरुषं देहान्तरस्थम् । शाश्वतं
नित्यं । दिव्यं दिवि हार्दाकाशे आविर्भूतम् । आदिदेवं सूत्रात्मनोऽप्याद्यम् । अतएव अजं विभुं व्यापकम् । त्वां ऋषय

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

पुरुषं परमात्मानं शाश्वतं सर्वदैकरूपं दिवि परमे व्योम्नि स्वस्वरूपे भवं दिव्यं सर्वप्रपञ्चातीतमादि च सर्वकारणं देवं च
द्योतनात्मकं स्वप्रकाशमादिदेवं अतएवाजं विभुं सर्वगतं त्वामाहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ आहुः कथयन्ति त्वामनन्तमहिमानं
ऋषयस्तत्त्वज्ञाननिष्ठाः सर्वे भृगुवसिष्ठादयः । तथा देवर्षिर्नारदः असितो देवलश्च धौम्यस्य ज्येष्ठो भ्राता व्यासश्च भगवान् कृष्ण-
द्वैपायनः । एतेऽपि त्वां पूर्वोक्तविशेषणं मे मह्यमाहुः साक्षात्किमन्यैर्वक्तृभिः । स्वयमेव त्वं च मह्यं ब्रवीषि । अत्र ऋषित्वेऽपि
साक्षाद्वक्तृणां नारदादीनामतिविशिष्टत्वात्पृथग्रहणम् ॥ १३ ॥ सर्वमेतदुक्तमृषिभिश्च त्वया च तद्वत् सत्यमेवाहं मन्ये यन्मां
अति वदसि केशव । न हि त्वद्वचसि मम कुत्राप्यप्रामाण्यशङ्का । तच्च सर्वज्ञत्वात्त्वं जानासीति केशो ब्रह्मरूपो सर्वेशवप्यनुकम्प्य-
तया बाल्यवगच्छतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्य निरतिशयैश्वर्यप्रतिपादकेन केशवपदेन सूचितम् । अतो यदुक्तं 'न मे विदुः सुरगणाः
प्रभवं न महर्षयः' इत्यादि तत्तथैव—हि यस्मात् हे भगवन् समग्रैश्वर्यादिसंपन्न, ते तव व्यक्ति प्रभावं ज्ञानातिशयशालिनोऽपि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

एतादृशं परं ब्रह्म भवानेव नान्यः । नन्वेतत्त्वया कुतो ज्ञातमिति चेदासवाक्यादित्याह । पुरुषं पुरि शयं पूर्णं परमात्मानं अतएव
शाश्वतं सर्वदैकरूपं दिव्यं दिवि परमे व्योम्नि हृदयाकाशे भवं दिव्यम् । आदिदेवं सर्वेषां ब्रह्मादिदेवानामादिभवं अतएवाजं ।
विभुं विभवनशीलं । विभवनमित्यस्य विविधं भवनमिति व्यापनमिति वार्थः ॥ १२ ॥ ईदृशं त्वामेव ऋषयो मन्त्रद्वष्टारः
सर्वे आहुः । नारदादीनां श्रैष्ठ्यद्योतनार्थं पृथग्रहणम् । किमन्यैरिति सूचयन्त्याह—स्वयं चैव ब्रवीषीति ॥ १३ ॥ एतत्सर्वं सत्यं
मन्ये यन्मां वदसि केशव ब्रह्मादीन्प्रत्यन्तर्यामितया गच्छतीति सः तस्य संबोधनं हे केशवेति । ब्रह्मादिमुखेनापि त्वमेव वदसीति
भावः । हि यस्मात्ते तव व्यक्ति प्रभावं देवा न विदुः 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च ज्ञानस्य वर्णनां
भग इतीज्जना' इत्युक्तो भगवांस्त्वमेव स्वप्रभावं कथयितुं समर्थोऽसि नलन्यः स्वसामर्थ्येनेति सूचयन्त्याह—हे भगवन्मिति ॥ १४ ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

धाम च आश्रयः, परमं च पवित्रं भवानेव । कुत इत्यत आह । यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं तथा दिव्यं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशं च आदि-
श्चासौ देवश्च तं । देवानामादिभूतमित्यर्थः । तथा अजमजन्मानं विभुं व्यापकं त्वामेवाहुः ॥ १२ ॥ के त इत्यत आह—आहुरिति ।
ऋषयः भृगवादयः सर्वे देवर्षिर्नारदः असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव साक्षान्मे मह्यं ब्रवीषि ॥ १३ ॥ अतो
ममेदानीं त्वदैश्वर्येऽसंभावना निवृत्तेत्याह—सर्वमिति । एतद्भवानेव परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमप्युक्तं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथयसि
'न मे विदुः सुरगणा' इत्यादि तदपि सत्यमेव मन्य इत्याह—न हीति । हे भगवन्, तव व्यक्तिं देवा न विदुः । असदनुग्रहार्थ-

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

हे केशव, नहि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ यतस्त्वं देवादीनामादिरतः—स्वयमिति । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरम् । पुरुषोत्तम, भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन, भूतेश भूतानामीशितः, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि ।

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रुच्यमानतया त्वद्रूपे विशिष्टवक्तृग्रहणमनर्थकमित्याशङ्काह—नहीति । प्रभवो नाम प्रभावो निरुपाधिकस्वभावः, यदा देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तव रूपं तदा का कथा मनुष्याणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ कश्चिदेव महता कष्टेनानेकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदनुगृहीतस्त्वरूपमित्यभिप्रेत्याह—यत इति । स्वयमेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः । आत्मना प्रत्यक्त्वेनाविषयतयेति यावत् । आत्मानं निरुपाधिकं रूपम् । नच तव सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरे तिष्ठतीत्याह—निरतिशयेति । पुरुषश्चासादुत्तमश्चेति क्षराक्षरातीतपूर्णचैतन्यरूपत्वं संबोधनेन बोध्यते । सर्वप्रकृतित्वं सर्वकर्तृत्वं च कथयति—भूतानीति । सर्वेश्वरत्वमाह—भूतानामिति । उक्तं ते सोपाधिकं रूपं देवादीनामाराध्यतामधिगच्छतीत्याह—देवेति । जगतः सर्वस्य स्वामित्वेन पालयितृत्वमाह—जगदिति ॥ १५ ॥ यस्मादस्मादृशमगोचरस्तत्वात्मा जिज्ञासितश्च तस्मात्त्वयैव तद्रूपं वक्तव्यमित्याह—वक्तुमिति । दिव्यत्वमप्राकृतत्वम् । संप्रत्यन्वयमन्वाचष्टे—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

आहुरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ व्यक्ति प्रभवम् ॥ १४ ॥ हे भूतभावन भूताना भावक ॥ १५ ॥ एवं स्तुत्वा-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

देवा न विदुर्नापि दानवा न महर्षय इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ यतस्त्वं तेषां सर्वेषामादिरशक्यज्ञानश्चातः—स्वयमेव अन्योपदेशादिकमन्तरेणैव त्वमेवात्मना स्वरूपेणात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च, निरुपाधिकं प्रत्यक्त्वेनाविषयतया सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमत्त्वेन वेत्थ जानासि नान्यः कश्चित् । अन्यैर्ज्ञातुमशक्यमहं कथं जानीयामित्याशङ्कामपनुदन्प्रेमौत्कण्ठ्येन बहुधा संबोधयति । हे पुरुषोत्तम, त्वदपेक्षया सर्वेऽपि पुरुषा अपकृष्टा एव । अतस्तेषामशक्यं सर्वोत्तमस्य तव शक्यमेवेत्यभिप्रायः । पुरुषोत्तमत्वमेव विवृणोति पुनश्चतुर्भिः संबोधनैः—भूतानि सर्वाणि भावयत्युत्पादयतीति हे भूतभावन सर्वभूतपति । पितापि कश्चिन्नेष्टस्तत्राह हे भूतेश सर्वभूतनियन्तः । नियन्तापि कश्चिन्नाराध्यस्तत्राह हे देवदेव देवानां सर्वाराध्यानामप्याराध्य । आराध्योऽपि कश्चिन्न पालयितृत्वेन पतिस्तत्राह हे जगत्पते हिताहितोपदेशकवेदप्रणेतृत्वेन सर्वस्य जगतः पालयितः । एतादृशसर्वविशेषणविशिष्टस्त्वं सर्वेषां पिता सर्वेषां गुरुः सर्वेषां राजा अतः सर्वैः प्रकारैः सर्वेषामाराध्य इति किं वाच्यं पुरुषोत्तमत्वं तवेति भावः ॥ १५ ॥ यस्मादन्येषां सर्वेषां ज्ञातुमशक्या अवश्यं ज्ञातव्याश्च तव विभूतयः, तस्मात्—याभिर्विभूतिभिर्मान्सर्वाल्लोकान्याप्य तं तिष्ठसि तास्तत्वासाधारणा विभूतयो दिव्या असर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्या हि

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

अतः सर्वेषामादिस्त्वं स्वयमेवान्योपदेशमन्तरेणात्मना नलन्तःकरणादिकरणेनात्मानं निरुपाधिकं सोपाधिकं च निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तं जानासि नलन्यस्त्वदननुगृहीतः । भगवतः निरुपाधिकात्मज्ञानसामर्थ्यं संबोधनेनाप्याह—हे पुरुषोत्तमेति । निरुपाधिकः परमात्मा त्वं निरुपाधिकं स्वरूपं वेत्थेति भावः । सोपाधिकोऽपि जगत्कर्तृत्वादिमास्त्वमेवातस्तमपि त्वमेव जानासीति ध्वनयन् चतुर्था संबोधयति । भूतभावनेत्यादिना । भूतोत्पादक, भूतेश भूतनियन्तः । देवदेव देवानां सूर्यादीनामपि द्योतक, जगत्पते जगत्पालक । तथाच जगत उत्पत्तिस्थितिनियमनकर्ता त्वमेव । ननु ब्रह्मादयः सूर्यादयो रुद्रादय एतत्कर्तारो दृश्यन्ते इत्याशङ्क्य देवानां ब्रह्मादीनामपि देव, त्वदधिष्ठिता एव ते उत्पत्त्यादिकर्तारो न स्वतन्त्रा इति भावः ॥ १५ ॥ अतोऽप्राकृता हि आत्मनो

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मियमभिन्व्यक्तिरिति न जानन्ति । दानवाश्चासन्निग्रहार्थमिति न विदुरेवेति ॥ १४ ॥ किं तर्हि—स्वयमिति । स्वयमेव त्वमात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः तदप्यात्मना स्वेनैव वेत्थ न साधनान्तरेण । अत्यादरेण बहुधा संबोधयति हे पुरुषोत्तम । पुरुषोत्तमत्वे हेतुगर्भाणि संबोधनानि । हे भूतभावन भूतोत्पादक भूतानामीश नियन्तः, देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक, जगत्पते विश्वपालक ॥ १५ ॥ यस्मात्तत्वाभिन्व्यक्तिं त्वमेव वेत्ति न देवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति या आत्मनस्तव दिव्या अत्यद्भुता विभूतयस्ताः

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि गृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तारैरिमाल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणेति । विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्देतेर्गतिकर्मणो रूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । भूयः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

आत्मन इति । वक्तव्या विभूतीर्विशिनष्टि—याभिरिति । यद्द्वारा लोकान्पूरयित्वा वर्तसे ता विभूतीरशेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ किमर्थं विभूतीः श्रोतुमिच्छसीत्याशङ्क्य ध्यानसौकर्यप्रकारप्रश्नेन फलं कथयति—कथमिति । योगो नामैश्वर्यं तदस्यास्तीति योगी हे योगिन्, अहं स्थविष्ठमतिस्त्वां केन प्रकारेण सततमनुसंधानो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः । प्रश्नान्तरं प्रसूति—केषु केष्विति । चेतनाचेतनभेदादुपाधिबहुत्वाच्च बहुवचनम् ॥ १७ ॥ प्रकृतं प्रश्नमुपसंहरति—विस्तरेणेति । अर्देतेर्गतिकर्मणो जनार्दनेति रूपम्, तद्व्युत्पादयति—असुराणामिति । प्रकारान्तरेण शब्दार्थं व्युत्पादयति—अभ्युदयेति । ननु पूर्वमेव सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

त्मनो बुभुक्षितमाह—वक्तुमिति ॥ १६ ॥ योग ऐश्वर्यं तद्वन् हे योगिन्, त्वां कथं चर्मचक्षुषां विद्यां न कथमपीति विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं मन्वानः कृतिपयेष्वेव स्थानेषु भगवन्तं चिन्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्ध्यर्थमित्याशयेनाह—केष्विति ॥ १७ ॥ योगं वैश्वरूप्यम् । विभूतिं ध्यानालम्बनम् । अमृतं अमृतस्य मोक्षस्य

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञस्त्वमेव ता अशेषेण वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ किं प्रयोजनं तत्कथनस्य तदाह द्वाभ्याम्—योगो निरतिशयैश्वर्यादिशक्तिः सोऽस्यास्तीति हे योगिञ्जिरतिशयैश्वर्यादिशक्तिकालिन्, अहमतिस्थूलमतिस्त्वां देवादिभिरपि ज्ञातुमशक्यं कथं विद्यां जानीयाम् । सदा परिचिन्तयन्सर्वदा ध्यायन् । ननु मद्भिभूतिषु मां ध्यायन् ज्ञास्यसि तत्राह—केषु केषु च भावेषु चेतनाचेतनात्मकेषु वस्तुषु त्वद्भिभूतिभूतेषु मया चिन्त्योऽसि हे भगवन् ॥ १७ ॥ अतः आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणमैश्वर्यातिशयं विभूतिं च ध्यानालम्बनं विस्तरेण संक्षेपेण सप्तमे नवमे चोक्तमपि भूयः पुनः कथय । सर्वैर्जनैरभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनं याच्यस इति हे जनार्दन, अतो ममापि याज्ञा लय्युचितैव । उक्तस्य पुनः कथनं कुतो याचसे तत्राह—

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

विभूतयः माहात्म्यविस्ताराः यास्ताः वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिस्त्वमिमाल्लोकान्व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ हे योगिन्, अहं स्थूलबुद्धिस्त्वां केन प्रकारेण परि समन्ताच्चिन्तयन् सूक्ष्मबुद्धिर्भूत्वा जानीयाम् । अधटितघटनं योगस्तद्वान् लम् । मामपि त्वां ज्ञातुमयोग्यं योग्यं कर्तुमर्हसीति संबोधनाशयः । केषुकेषु च भावेषु पदार्थेषु मया ध्येयोऽसि तत्तत्पदार्थेषु स्वैश्वर्यादिमत्पदार्थवदेति द्योतयन्नाह—हे भगवन्मया ॥ १७ ॥ ननु सप्तमे नवमे च विभूतिरैश्वर्यं च दर्शितं तत्किमिति पुनः पृच्छसि तत्राह—विस्तरेणेति । स्वस्य योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च पूर्वोक्तमपि योगादि भूयो विस्तरेण कथय । हे जनार्दन देवशत्रुजनानां असुराणां प्राणवियोगनरकादिगमयितृत्वात् । तथा चास्मच्छत्रुजनानां रागद्वेषादीनां नाशनाय ध्येययोगविभूति-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

सर्वा वक्तुं त्वमेवाहसि योग्यो भवसि । याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थम् ॥ १६ ॥ कथनप्रयोजनं दर्शयन्प्रार्थयते—कथमिति द्वाभ्याम् । हे योगिन्, कथं कैर्विभूतिभेदैः सदा परिचिन्तयन्नहं त्वां विद्यां जानीयाम् । विभूतिभेदेन चिन्त्योऽपि त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयोऽसि ॥ १७ ॥ तदेव बहिर्मुखेऽपि चित्ते तत्र तत्र विभूतिभेदेन त्वच्चिन्तैव यथा भवेत्तथा विस्तरेण कथयेत्याह—विस्तरेणेति । आत्मनस्तव योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः कथय । हि यस्मात्त्वद्वाक्यममृत-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

बुद्धेर्नैव सर्वशक्तिसर्वगतत्वात्मात्मरूपताधिगमेन माहेश्वर्यमेवास्मिन् भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच—हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्माद्वास्ति मे मम शृण्वतस्त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतम् ॥१८॥ हन्त त इति । हन्तेदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ताः कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ, अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुम् । यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

चेश्वरस्य दर्शितं तत्किमिति श्रोतुमिष्यते तत्राह—भूय इति । अमृतममृतप्रख्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रष्टारं विश्रम्भयितुं भगवानुक्तवानित्याह—श्रीभगवानिति । हन्तेत्यनुमतिं व्यावर्त्य जिज्ञासावच्छिन्नं कालं दर्शयति—इदानीमिति । दिवि भवत्वमप्राकृतत्वमस्मदगोचरत्वम् । वाक्यान्वयं द्योतयति—यास्ता इति । सर्वविभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्तावुक्तम्—यत्रेति । किमित्यनवशेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह—अशेषतस्त्विति । तत्र हेतुर्यत इति ॥ १९ ॥ विभूतिप्रदर्शने प्रस्तुते सत्यादावेव पारमार्थिकं पारमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य मनःसमाधानार्थं यतते—तत्रेति । सोपाधिकमपि काल्पनिकं परस्य रूपं पश्चाद्ब्रक्ष्यमाणं श्रोतुं चित्तसमाधानं कर्तव्यमेवेत्याह—तावदिति । आशे-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

साधनम् ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्त इदानीम् । हन्तेत्यनुमतौ वा । दिव्याः पुराणा-न्तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धाः या आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना । प्राधान्यत इति । योगोपकारित्वेन विभूतय इह प्राधान्येन, योगस्तु संक्षेपेणैवोच्यते । तस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च कथयेति पृष्ठे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेनानुषङ्गनीयम् ॥ १९ ॥ संक्षेपेण योगमाह—अहमिति । हे गुडाकेश हे जितनिद्र घनकेशेति वा । अहं वासु-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

तृप्तिरलंप्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तिर्नास्ति । हि यस्माच्छृण्वत श्रवणेन पिबतस्त्वद्वाक्यामृतममृतवत्पदे पदे स्वादु स्वादु । अत्र लब्ध-क्यमित्यनुक्तेरपह्नुत्यतिशयोक्तिरूपकसंस्कारोऽयं माधुर्यातिशयानुभवेनोत्कण्ठातिशयं व्यनक्ति ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—हन्तेत्यनुमतौ । यत्त्वया प्रार्थितं तत्करिष्यामि मा व्याकुलोभूरित्यर्जुनं समाश्वास्य तदेव कर्तुमारभते । कथयिष्यामि प्राधान्यतस्ता विभूतीर्या दिव्या हि प्रसिद्धा आत्मनो ममासाधारणा विभूतयः हे कुरुश्रेष्ठ, विस्तरेण तु कथनमशक्यम् । यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे विभूतीनां, अतः प्रधानभूताः काश्चिदेव विभूतीर्वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तत्र प्रथमं तावन्मुख्यं चिन्तनीयं शृणु—सर्वभूतानामाशये हृद्देशेऽन्तर्यामिरूपेण प्रत्यगात्मरूपेण च स्थित आत्मा चैतन्यानन्दघनस्त्वयाहं वासुदेव एवेति ध्येयः । हे

५ माण्योत्कर्षदीपिका ।

कथनं तव नामानुरूपलायोग्यमित्याशयः । यद्वाभ्युदयनि श्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यते इति तथा संबोधयन् ममापि याज्जा लयि युक्तैवेति सूचयति । हि यस्मात्तव वाक्यामृतं शृण्वतो मम तृप्तिर्नास्ति । नीरसलप्रयुक्ततृप्तिव्यावृत्तयेऽमृतमित्युक्तम् । रसाज्ञानप्रयुक्ततृप्तिव्यावृत्तनाय मे रसज्ञस्येत्युक्तम् । उदरे पूर्णेऽमृतेऽप्यलंबुद्धिर्मवतीति तद्व्यवच्छेदाय शृण्वत इत्युक्तम् । आकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य शब्देन गुणेन पूर्णताया असंभवात्तृप्तिर्नास्तीति ॥ १८ ॥ एवं पृष्ठो भगवानुवाच । हन्तेदानीं या आत्मनो विभूतयस्ताः कथयिष्यामि प्राधान्यतः । प्रधानां ता तां विभूतिमित्यर्थः । कुरुश्रेष्ठेति संबोधयन् त्वमधिकारीति सूचयति । विस्तरेण कथयेत्युक्तं तत्राह । मे विभूतीनां विस्तरस्यान्तो नास्ति ॥ १९ ॥ योगं विभूतिं च कथयेति त्वया पृष्ठं तत्र प्रथमं तावन्मदीयं योगं शृणु । अहं वासुदेव आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तःकरणे स्थितः । एतज्जिता-ज्ञाननिद्रैरेव ज्ञातव्यमिति द्योतयन् संबोधयति—हे गुडाकेशेति । एतदशक्त्याह । अहमादिः कारणं भूतानां मध्यः स्थितिरन्तः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

रूपं शृण्वतो मम तृप्तिरलंबुद्धिर्नास्ति ॥ १८ ॥ एवं प्रार्थितः सन् श्रीभगवानुवाच—हन्तेति । हन्तेत्यनुकम्पासंबोधनम् । दिव्या यामम विभूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्यामि । यतोऽवान्तरस्य विभूतिविस्तरस्य मदीयस्यान्तो नास्त्यतः प्रधानभूताः कतिविद्भिर्न-यिष्यामि ॥ १९ ॥ तत्र प्रथममेश्वर रूपं कथयति—अहमिति । हे गुडाकेश, सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तःकरणेषु सर्वत्रादिगुणै-

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामसि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थः । घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयस्तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥ २० ॥ एवं च ध्येयोऽहम्—आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योऽहम् । ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणामंशुमान्—

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रतेऽस्मिन्विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा इत्याशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदयेऽन्तःस्थितो यः प्रत्यगात्मा सोऽहमेवेति वाक्यार्थमाह—सर्वेषामिति । यस्तु मन्दो मध्यमो वा परमात्मानमात्मत्वेन ध्यातुं नालं तं प्रत्याह—तदशक्तेनेति । वक्ष्यमाणादित्यादिषु परस्य न ध्येयत्वमन्यदेव कारणं किञ्चित्तत्र तत्र ध्येयमित्याशङ्क्याह—यस्मादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वज्ञत्वेन सर्वेश्वरत्वेन च परस्य ध्येयत्वमत्रेप्सितं नान्यस्य कस्यचित्कारणस्यादित्यादिषु ध्येयतेत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तध्यानाशक्तेभ्यो व्यस्तं विभूतियोगमुपदिशति—एवंचेति । तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्य ध्येयत्वम् । एवंशब्दार्थमेव

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्धरी) ।

देव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः । अतएव सर्वेषां भूतानामाशयः एकीभावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः । स्थितः अचलः । ‘खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः’ इति वार्तिकेन पक्षे विसर्गलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थित इति व्याख्यातम् । सर्वभूताशयत्वादेवाहं आदिर्जन्मकारणम् । मध्यं स्थितिकारणम् । भूतानामन्तः लयस्थानम् । सर्वमिदं ब्रह्माण्डं मध्येवास्तीति भावः ॥ २० ॥ योगमुक्त्वा विभूतीराह—आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामादित्योऽहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषामभ्यादीनां मध्ये रविः अंशुमान् अत्यन्तं प्रतपनशीलो निदाघमध्याह्ने तीव्रातपवान्रविरहमेवेत्यर्थः । मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिरहम् । नक्षत्राणां ताराणाम् । अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी ।

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

गुडाकेश जितनिद्रेति ध्यानसामर्थ्यं सूचयति । एवं ध्यानासामर्थ्यं तु वक्ष्यमाणानि ध्यानानि कार्याणि । तत्राप्यादौ ध्येयमाह—अहमेवादिश्चोत्पत्तिः भूतानां प्राणिनां चेतनत्वेन लोके व्यवहियमाणानां, मध्यं च स्थितिः, अन्तश्च नाशः । सर्वचेतनवर्गणा-मुत्पत्तिस्थितिनाशरूपेण तत्कारणरूपेण चाहमेव ध्येय इत्यर्थः ॥ २० ॥ एतदशक्तेन बाह्यानि ध्यानानि कार्याणीत्याह यावदध्यायसमाप्ति—आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्विष्णुनामादित्योऽहं, वामनावतारो वा । ज्योतिषां प्रकाशकानां मध्येऽहं रविरंशुमान्विश्वव्यापी प्रकाशकः । मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिनामाहम् । नक्षत्राणामधिपतिरहं शशी चन्द्रमाः । निर्धारणे षष्ठी । अत्र प्रायेण निर्धारणे षष्ठी । क्वचित्संबन्धेऽपि यथा भूतानामसि चेतनेत्यादौ । वामनरामादयश्चावताराः सर्वैश्वर्यशालिनोऽप्यनेन रूपेण ध्यानविवक्षया विभूतिषु पठ्यन्ते । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मीति तेन रूपेण ध्यानविवक्षया स्वस्यापि स्वविभूति-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

प्रलयश्च । तथाच सर्वभूतान्तरात्मत्वेन ध्यातुमशक्तेनोत्पत्त्यादिकर्तृत्वेनाहं ध्येय इत्याशयः ॥ २० ॥ एवमात्मनो योगमुक्त्वा तत्र तत्र ध्येया विभूतीराह । आदित्यानां विष्णुः शक्रोऽर्यमा धाता त्र्यम्बा पूषा विवस्वान् सविता मित्रो वरुणः अंशो भगश्चेत्युक्तानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योऽहम् । वामनावतारो वेति व्याख्यानस्यापि विष्णुर्नामादित्यो वामनावतारोऽहमित्यर्थावगमेनाचार्योक्तव्याख्यानान्तर्भूतत्वाद्देत्युक्तिरपार्था । यद्वा अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चन्द्रमा मित्रो हिरण्यवीर्यो रविरर्यमा गभस्तिर्दिवाकरो विष्णुरित्युक्तानामादित्यानां विष्णुरित्यभिप्रायेणाचार्यैरेवमुक्तमिति बोध्यम् । प्रकाशयितृणां जगद्व्यापी रश्मिवान्सूर्यः । मरुतां देवता-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मिन्यन्तत्वेनावस्थितः परमात्माहम् । आदिर्जन्म, मध्य स्थितिः, अन्तः सहारः, सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ इदानीं विभूतीः कथयति—आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् । ज्योतिषां प्रकाशानां मध्येऽंशुमान्विश्वव्यापकरश्मियुक्तो रविः सूर्योऽहम् । मरुतां देवविशेषाणां मध्ये मरीचिनामाहमसि । यद्वा सप्त मरुद्गणा वायवस्तेषां मध्य इति । ते च आवहः, प्रवहः, विवहः, परावहः, उद्वहः, सवहः, परिवह इति मरुद्गणाः । नक्षत्राणां मध्ये चन्द्रो-

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ १८ ॥ १९ ॥ तेषां सततयुक्तानामित्यतः प्रभृति अध्यायान्ता टीकोद्भृता युगपद्भि वेद्या ॥ तेषामेवाहं च अर्जुनप्रश्नपद्यानि वज्रुद्धिश्चि

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
 इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥
 रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
 वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥
 पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
 सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

नरश्चिमाम् । मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि । नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि । इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघातेऽनित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कन्दो देवसे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

दर्शयति—आदित्यानामित्यादिना ॥ २१ ॥ मन्त्रब्राह्मणसमुदायानामृगादीनां मध्ये सामवेदोऽस्मीति । ध्यानान्तरमुदाहरति—वेदानामिति । संघाते जीवाधिष्ठिते यावत्पञ्चत्वं सर्वत्र व्यापिनी चैतन्याभिव्यञ्जिकेति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुरोहितेषु बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह—स हीति ॥ २४ ॥ एकमित्योकारस्य ब्रह्मप्रतीकत्वेन तदभि-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्वर्ती) ।

भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ संबन्धेऽपि । शशी चन्द्रमाः ॥ २१ ॥ सामवेदो गानेन रमणीयत्वात् । वासवो देवराजत्वात् । मन इन्द्रियान्तरप्रवर्तकत्वात् । चेतना धीवृत्तिः । विदमिव्यक्तिहेतुत्वात् । एते वेदादीनां मध्ये श्रेष्ठाः ॥ २२ ॥ रुद्राणामेकादशानां, वसूनामष्टानां, शिखराणि रत्नविशेषास्तद्वतां मध्ये मेरुरहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां पुरोहितानां बृहस्पतिं देवराजपुरोहितत्वात् । सेनानीनां सेनापतीनां स्कन्दः कार्तिकेयः । सरसां जलाशयानाम्

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

मध्ये पाठवत् । अतः परं च प्रायेणायमध्यायः स्पष्टार्थ इति क्वचित्किञ्चिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ चतुर्णां वेदानां मध्ये गानमाधुर्येणातिरमणीयः सामवेदोऽहमस्मि । वासव इन्द्रः सर्वदेवाधिपतिः । इन्द्रियाणामेकादशानां प्रवर्तकं मनः । भूतानां सर्वप्राणि-संबन्धिनं परिणामानां मध्ये विदमिव्यञ्जिका बुद्धेर्ज्ञेतिश्चेतनाहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामेकादशानां मध्ये शंकरः वित्तेशो धनाध्यक्षः कुबेरः । यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसानां च । वसूनामष्टानां पावकोऽग्निः । मेरुः सुमेरुः शिखरिणां शिखरवतामत्युच्छिन्नतानां पर्वतानां च ॥ २३ ॥ इन्द्रस्य सर्वराजश्रेष्ठत्वात्पुरोधसं बृहस्पतिं सर्वेषां पुरोधसां राजपुरोहितानां मध्ये मुख्यं श्रेष्ठं मामेव हे पार्थ, विद्धि जानीहि । सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दो गुहोऽहमस्मि । सरसां देवखातजल-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

भेदानां मरीचिनामस्मि । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रोऽहमस्मि ॥ २१ ॥ वासवः इन्द्रः । चेतना कार्यकरणसंघातेऽभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिः ॥ २२ ॥ रुद्राणां वीरभद्रशंभुगिरिशाजैकपादाद्भिर्बुद्धयपिनाकिभवानीशकपालिदिकपतिस्थाणुरुद्रसंज्ञानामेकादशानां शं करोतीति शंकरः । शंभुश्चास्मि शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तेः । वित्तेशः कुबेरः । वसूनां ध्रुवाध्वरापसोमानलानिलप्रत्यूषप्रभाससंज्ञानामष्टानामग्निरस्मि । शिखरवतामत्युच्छिन्नतानां मेरुरहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां राजपुरोहितानां इन्द्रपुरोहितत्वान्मुख्यं पुरोहितं बृहस्पतिं जानीहि ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

ऽहम् । अत्र च 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिषु प्रायशो निर्धारणे षष्ठी । क्वचिच्च 'भूतानामस्मि चेतना' इत्यादिना संबन्धे षष्ठी । तच्च तत्र तत्रैव दर्शयिष्यामः । विष्णुरित्याद्यवतारोऽपि प्रभावातिशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते । अतः परं चाध्यायस्य स्पष्टार्थत्वेऽपि क्वचित्किञ्चिद्व्याख्यास्यामः ॥ २१ ॥ वेदानामिति । वासव इन्द्रः । भूतानां संबन्धिनी चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति । यक्षरक्षसामिति । राक्षसानामपि क्रूरत्वादिसाम्यापक्षैः सहैकीकृत्य निर्देशः । तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोऽस्मि । पावकोऽग्निः । शिखरिणां शिखरवतामुच्छिन्नतानां मध्ये मेरुः ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति । पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वान्मुख्यं बृहस्पतिं

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

१ श्रीमच्छंकरभाष्यम् ।

नापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥ महर्षीणा-
मिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि
स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो
देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्ष्यस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम
गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चै-
रिति । उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भ-
वम् । ऐरावतमिरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

धानत्वेन च प्रधानत्वमुच्यते । जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याह—यज्ञानामिति । शिख-
रवतामुच्छ्रितानां पर्वतानां मध्ये मेरुहमित्युक्तेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान्पर्वतराजोऽस्मीत्यर्थभेदं गृही-
त्वाह—स्थितिमतामिति ॥ २५ ॥ सर्ववृक्षाणामित्यत्र सर्वशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रजनयतीति

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

॥ २४ ॥ एकमक्षरमोकाराख्यम् । जपयज्ञो हिंसाशून्यत्वात् । स्थावराणां स्थितिमताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अमृ-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शयानां मध्ये सागरः सगरपुत्रैः खातो जलाशयोऽहमस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणां सप्त ब्रह्मणां मध्ये भृगुरतितेजस्वितादहम् ।
गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरं पदमोकारोऽहमस्मि । यज्ञानां मध्ये जपयज्ञो हिंसादिदोषशून्यत्वेनात्यन्तशोधकोऽह-
मस्मि । स्थावराणां स्थितिमतां मध्ये हिमालयोऽहम् । शिखरवता मध्ये हि मेरुहमित्युक्तमतः स्थावरत्वेन शिखरवत्त्वेन
चार्थभेदाददोषः ॥ २५ ॥ सर्वेषां वृक्षाणां वनस्पतीनामन्येषां च । देवा एव सन्तो ये मन्त्रदर्शित्वेन ऋषित्वं प्राप्तास्ते देवर्ष-
यस्तेषां मध्ये नारदोऽहमस्मि । गन्धर्वाणां गानधर्मिणा देवगायकानां मध्ये चित्ररथोऽहमस्मि । सिद्धानां जन्मनैव विनाप्रयत्नं
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानामधिगतपरमार्थानां मध्ये कपिलो मुनिरहम् ॥ २६ ॥ अश्वानां मध्ये उच्चैःश्रवसममृतमथ-
नोद्भवमश्वं मां विद्धि । ऐरावतं गजममृतमथनोद्भवं गजेन्द्राणां मध्ये मां विद्धि । नराणां च मध्ये नराधिपं राजानं मां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

यथा त्वं पार्थानां मुख्य इति सूचयन्नाह—पार्थेति । सेनापतीनां कार्तिकेयः देवसेनापतिः । सरसां देवखातजलाशयानां सागरोऽस्मि
॥ २४ ॥ गिरा वाचा पदात्मिकानां एकमक्षरमोकाराख्य पदमस्मि । यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां मध्ये जपरूपो यज्ञोऽह-
मस्मि । स्थावराणां स्थितिमताम् ॥ २५ ॥ देवानामेव सतां मन्त्रदर्शित्वात्
ऋषित्वं प्राप्तानां नारदोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानादिनिरतिशयं प्राप्तानाम् ॥ २६ ॥ अमृतोद्भवममृतमथनोद्भवम् । इदं

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मां विद्धि । सेनानीनां सेनापतीनां मध्ये देवसेनापतिः स्कन्दोऽहमस्मि । सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रोऽस्मि ॥ २४ ॥
महर्षीणामिति । गिरा वाचा पदात्मिकानां मध्य एकमक्षरमोकाराख्य पदमस्मि । यज्ञानां श्रौतस्मार्तानां मध्ये जपरूपो यज्ञोऽह-
मस्मि ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति । देवा एव सन्तो मन्त्रदर्शनेन य ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोऽस्मि । सिद्धानामुत्पत्तिरप्राधि-
गतपरमार्थतत्त्वानां मध्ये कपिलाख्यो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति । अमृतार्थं क्षीराधिमथनादुद्भूतमुच्चैःश्रवसं नामार्थं

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

श्रीभगवान् । अथवा बह्वीतःपर्यन्तानि पदानि वक्ति । अहमात्मैत्येन व्यवच्छेदं वारयति । अन्यथा स्थावराणां हिमालय इत्यादिवाक्येषु
हिमालय एव भगवान्वाच्य इति व्यवच्छेदेन निर्विभागत्वाभावाद्भेददर्शनं खण्डितमभविष्यत् । यतो यस्याखण्डाकारव्याप्तिस्तथा चेत्तसि
म० गी० ५८

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामसि कामधुक् ।
 प्रजनश्चासि कन्दर्पः सर्पाणामसि वासुकिः ॥ २८ ॥
 अनन्तश्चासि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
 पितृणामर्यमा चासि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥
 प्रह्लादश्चासि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
 मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥
 पवनः पवतामसि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थि-
 संभवम् । धेनूनां दोग्ध्रीणामसि कामधुक् । वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा
 कामधुक् । प्रजनः प्रजनयितासि कन्दर्पः कामः । सर्पाणां सर्पभेदानामसि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥
 अनन्त इति । अनन्तश्चासि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चासि । वरुणो यादसामहमब्देवतानां
 राजाहम् । पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चासि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्च
 इति । प्रह्लादो नाम चासि दैत्यानां दितिर्वंश्यानाम् । कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहम् ।
 मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाहम् । वैनतेयश्च गरुडान्विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥
 पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितृणामसि । रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितृणां दाश-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

व्युत्पत्तिमाश्रित्याह—प्रजनयितेति । सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्विद्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अहमादिश्रेत्यादा-
 नुक्तमेव पुनरिहोच्यते । तथाच न पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह—भूतानामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

तोद्भवममृतमथनावसरे उद्भवो यस्य तम् ॥ २७ ॥ प्रजोऽपत्यजनयिता कंदर्पः कामो नतु वृथामैथुनरूप
 ॥ २८ ॥ नागानां सर्पावान्तरभेदानाम् । यादसां जलचराणाम् । संयमतां नियमनकर्तृणाम् ॥ २९ ॥ कलयतां
 गणनं कुर्वताम् ॥ ३० ॥ पवतां पावयितृणां वेगवतां वा । रामो दाशरथिः । रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूति-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

विद्धीत्यनुषज्यते ॥ २७ ॥ आयुधानामस्त्राणां मध्ये वज्रं दधीचेरस्थिसंभवमस्त्रमहमसि । धेनूनां दोग्ध्रीणां मध्ये कामं
 दोग्धीति कामधुक् समुद्रमथनोद्भवा वसिष्ठस्य कामधेनुरहमसि । कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थो यः कन्दर्पः
 कामः सोऽहमसि । चकारस्त्वर्थो रतिमात्रहेतुकामव्यावृत्त्यर्थः । सर्पाश्च नागाश्च जातिभेदाद्विद्यन्ते तत्र सर्पाणां मध्ये तेषां
 राजा वासुकिरहमसि ॥ २८ ॥ नागानां जातिभेदानां मध्ये तेषां राजाऽनन्तश्च शेषाख्योऽहमसि । यादसां जलचराणां मध्ये
 तेषां राजा वरुणोऽहमसि । पितृणां मध्येऽर्यमा नाम पितृराजश्चाहमसि । संयमतां संयमं धर्माधर्मफलदानेनानुग्रहं निग्रहं
 च कुर्वतां मध्ये यमोऽहमसि ॥ २९ ॥ दैत्यानां दितिर्वंश्याना मध्ये प्रहर्षेण ह्लादयत्यानन्दयति परमसात्त्विकत्वेन सर्वानिति
 प्रह्लादश्चासि । कलयतां संख्यानं गणनं कुर्वतां मध्ये कालोऽहम् । मृगेन्द्रः सिंहः मृगाणां पशूनां मध्येऽहम् । वैनतेयश्च
 पक्षिणां विनतापुत्रो गरुडः ॥ ३० ॥ पवतां पावयितृणां वेगवतां वा मध्ये पवनो वायुरहमसि । शस्त्रभृतां शस्त्रधारिणां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

ऐरावतेऽपि संबन्धनीयम् । नराधिपं राजानम् ॥ २७ ॥ वज्रं दधीच्यस्थिसंभवम् । प्रजनश्च पुत्रप्रजननहेतुः कामः ॥ २८ ॥
 अनन्तः शेषः । यादसां जलदेवतानाम् । संयमतां सम्यङ्नियमनं कुर्वताम् ॥ २९ ॥ कलयतां वशीकुर्वतां संख्यां कुर्वतां वा ।
 मृगेन्द्रः सिंहः व्याघ्रो वा । विनतासुतो वैनतेयो गरुडः ॥ ३० ॥ पवता पावयितृणाम् । रामः श्रीरामचन्द्रः । क्षपाणां मत्स्यादीनां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

मद्भिभूतिं विद्धि । अमृतोद्भवमित्येतदैरावतेऽपि संबध्यते । नराधिप राजानं मा विद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति । आयुधानां मध्ये
 वज्रम् । कामान्दोग्धीति कामधुक् । प्रजनः प्रजोत्पत्तिहेतुः कंदर्पः कामोऽसि । न केवलं संभोगप्रधानः कामो मद्भिभूतिः अशास्त्री-
 यत्वाद् । सर्पाणां सविषाणा राजा वासुकिरसि ॥ २८ ॥ अनन्त इति । नागानां निविषाणा राजा अनन्तः शेषोऽसि । यादसां
 जलचराणा राजा वरुणोऽसि । पितृणां राजा अर्यमासि । संयमतां नियमनं कुर्वता मध्ये यमोऽसि ॥ २९ ॥ प्रह्लाद इति । कल-
 यतां वशीकुर्वतां गणयतां वा मध्ये कालोऽहम् । मृगेन्द्रः सिंहः । पक्षिणां मध्ये गरुडोऽसि ॥ ३० ॥ पवन इति । पवतां पाव-

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

१ श्रीमच्छाकरभाष्यम् ।

रथी रामोऽहम् । झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम्, स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधान-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

गृह्यन्ते—अध्यात्मविद्येति । आत्मन्त्यन्तःकरणपरिणतिरविद्यानिवर्तिका गृहीता । प्रवदतां संबन्धी वादो वीत-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

मध्ये गणनं ध्यानार्थम् । झषाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः । स्रोतसां नदीनाम् ॥ ३१ ॥ सर्गाणां भौतिकानां भूतानामादिरन्त इति प्रागेवोक्तत्वात् । विद्यानां चतुर्दशसंख्यानां मध्ये अध्यात्मविद्या बन्धच्छेदहेतुत्वात् । प्रवदतां

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

युद्धकुशलानां मध्ये रामो दाशरथिरखिलराक्षसकुलक्षयकरः परमवीरोऽहमस्मि । साक्षात्स्वरूपस्याप्यनेन रूपेण चिन्तनार्थं वृष्णीनां बासुदेवोऽस्मीतिवदत्र पाठ इति प्रागुक्तम् । झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो नाम तज्जातिविशेषः । स्रोतसां वेगेन चल-ज्जलानां नदीनां मध्ये सर्वनदीश्रेष्ठा जाह्नवी गङ्गाहमस्मि ॥ ३१ ॥ सर्गाणामचेतनसृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चोत्पत्तिस्थितिलया अहमेव । हे अर्जुन, भूतानां जीवाधिष्ठानां चेतनत्वेन प्रसिद्धानामेवादिरन्तश्च मध्यं चेत्युक्तमुपक्रमे । इह लचेतनसर्गाणामिति न पौनरुक्त्यम् । विद्यानां मध्येऽध्यात्मविद्या मोक्षहेतुरात्मतत्त्वविद्याहम् । प्रवदतां प्रवदत्संबन्धनां कथामेदानां वादजल्प-वितण्डात्मकानां मध्ये वादोऽहम् । भूतानामस्मि चेतनेत्यत्र यथा भूतशब्देन तत्संबन्धिनः परिणामा लक्षितास्तथेह प्रवद-च्छब्देन तत्संबन्धिनः कथामेदा लक्ष्यन्ते । अतो निधारणोपपत्तिः । यथाश्रुतेतूभयत्रापि संबन्धे षष्ठी । तत्र तत्त्वबुभु-

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

मकरो नाम जातिविशेषः । स्रोतसां स्रवन्तीनां नदीनां जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥ सर्गाणां सृष्टीनामुत्पत्तिस्थितिप्रलयानाम् । अहं एतादृशोऽपि परमार्थतः शुद्ध एवेति द्योतयन्नाह—हे अर्जुनेति । एतज्ज्ञानं शुद्धात्मज्ञानसाधनमिति वा संबोधनाशयः । 'अह-मादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च' इत्युपक्रमे भूतानां जीवाधिष्ठानामहमाद्यादिरित्युक्तम् । इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति न पौन-रुक्त्यम् । नन्वहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं परमैश्वर्यमुक्तं, अत्र तूत्पत्तिप्रलयस्थितयो मद्भिभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यते इति विशेष इत्यनेन प्रकारेण विशेष आचार्यैः कुतो नोक्त इति चेत् आद्यादिशब्दानामुभयत्रैकरूपत्वेन विशेषाश्रुतत्वात् । उपक्रमे पूर्वा-र्धभूतशब्दानुरोधेन भूतशब्दस्य जीवाधिष्ठानभूतबोधकत्वेन सृज्यमात्रबोधः । सर्गशब्दे च विशेषस्य श्रुतत्वात् श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्या-दिति गृहाण । विद्यानामध्यात्मविद्याहमस्मि मोक्षार्थत्वादध्यात्मविद्याया । प्रवदतामित्यनेन वादजल्पवितण्डानां ग्रहणम् । वादादि-स्वरूपबोधकानि गौतमसूत्राणि । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथो-क्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । सपक्षस्थापनहीना वितण्डेति । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परि-ग्रहो वादः साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवचनसंदर्भः । ननु तावन्मात्रं कथान्तरसाधारणमत आह—प्रमाणेत्यादिना । प्रत्य-क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तिस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः । अत्र कारणस्याव्याप्यस्योपपत्ति आरो-पाद्बुद्ध इत्यन्वयः । उपालम्भः दूषणं प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्यां साधनोपालम्भौ यत्र स तथा । ज्ञानमत्रानाहार्यं विवक्षितं सिद्धान्तेनाविरुद्धः पञ्चावयवैरुपपन्न इत्येतद्विशेषणद्वयं निग्रहस्थानविशेषनियमार्थम् । जल्पं लक्षयति—यथेति । यथोक्तेषु युद्ध-

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यितृणां वेगवतां वा मध्ये वायुरस्मि । शस्त्रभृता वीराणां रामो दाशरथिः । यद्वा परशुरामः । झषाणां मत्स्यानां मकरो मत्स्यविशेष-स्तिमिगिलः । स्रोतसा प्रवाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥ ३१ ॥ सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गा आकाशदयस्तेषामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहम् । अहमादिश्च मध्यं चेत्यत्र सृष्ट्यादिकर्तृत्वं परमैश्वर्यमुक्तम् । अत्र तूत्पत्तिस्थितिलया मद्भिभूतित्वेन ध्येया इत्युच्यत इति विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्या प्रवदता वादिना संबन्धिन्यो वादजल्पवितण्डाख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादोऽहम् ।

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

नोपारोहति तां च जिज्ञासति तस्यायुपदेशग्रन्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥ अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि । द्वन्द्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किंचाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाक्षयः । अथवा परमेश्वरः

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

रागकथा तत्त्वनिर्णयावसाना । यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथामेदोपादानं तदा निर्धारणे षष्ठीत्याह—प्रवक्तिरिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वहरशब्दस्य मुख्यमर्थान्तरमाह—अथवेति । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति—उत्क-

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्वरी) ।

प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदा एव वादजल्पवितण्डा इह गृह्यन्ते । तेषां मध्ये वादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणां मध्ये अकारः । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । सामासिकस्य समाससमुदायस्य मध्येऽहं द्वन्द्वोऽस्मि । उभयपदार्थप्रधानत्वादिति प्राश्नः । समं एकत्रासनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याणां वा मन्त्रार्थकथनार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकम् । चातुरर्थिकपृष्ठक् 'ठस्येकः' इतीकादेशः । 'यस्येति च' इत्यलोपः । तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योऽहम् । 'द्वन्द्वं रहस्य—' इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचित्वं शाब्दिकप्रसिद्धम् । अक्षयः क्षयहीनः कालः क्षणादिः परो वा ईश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाता कर्मफलप्रदः । विश्वतोमुखः सर्वप्राणितृप्त्या

४ अमुसूदनीव्याख्या ।

त्वोर्वीतरागयोः सन्नद्धचारिणोर्गुरुशिष्ययोर्वा प्रमाणेन तर्केण च साधनदूषणात्मा सपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहस्तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः । तदुक्तं 'प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः' इति । वादफलस्य तत्त्वनिर्णयस्य दुर्दुरुद्धवादिनिराकरणेन संरक्षणार्थं विजिगीषुकथ्ये जल्पवितण्डे जयपराजयमात्रपर्यन्ते । तदुक्तं 'तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखाप्रावरणवत्' इति छलजातिनिग्रहस्थानैः परपक्षो दूष्यत इति जल्पे वितण्डायां च समानम् । तत्र वितण्डायामेकेन स्वपक्षः स्थाप्यत एव । अन्येन च स दूष्यत एव । जल्पेत्वाभ्यामपि स्वपक्षः स्थाप्यत उभाभ्यामपि परपक्षो दूष्यत इति विशेषः । तदुक्तं 'यथोक्तोपपन्नछलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः', 'स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा' इति, अतो वितण्डाद्वयशरीरत्वाज्जल्पोनाम नैका कथा किंतु शक्यतिशयज्ञानार्थं समयबन्धमात्रेण प्रवर्तत इति खण्डनकाराः । तत्त्वाध्यवसायपर्यवसायित्वेन तु वादस्य श्रेष्ठत्वमुक्तमेव ॥ ३२ ॥ अक्षराणां सर्वेषां वर्णानां मध्ये अकारोऽहमस्मि । 'अकारो वै सर्वा वाक्' इति श्रुतेस्तस्य श्रेष्ठत्व प्रसिद्धम् । द्वन्द्वः समास उभयपदार्थप्रधानः सामासिकस्य

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

पपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । तथाच प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्यस्य योग्यतया परामर्शः । प्रमाणतर्कभ्य तद्रूपेण ज्ञाताभ्या नतु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् । आरोपितप्रमाणभावेनापि जल्पस्य निर्वाहात् । छलादिभिः साधनस्य परकीयांनुमानस्योपालम्भो यत्रेत्यर्थः । छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते । विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति । तथा चोभयपक्षस्थापनवती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः । वितण्डां लक्षयति—सेति । स जल्पः स्थापनद्वयवत्त्वं विहाय जल्पैकदेशः । प्रतिपक्षद्वितीयः पक्षस्तथाच प्रतिपक्षस्थापनहीना विजिगीषुकथा वितण्डेति । तथाचार्थनिर्णयहेतुत्वाद्वादस्य श्रेष्ठत्वादोऽहमस्मि ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारो वर्णोऽस्मि 'अकारो वै सर्वा वाक्', 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्युक्ते । सामासिकस्याव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वसमाससमुदायस्य द्वन्द्वः समासोऽस्मि । तस्योभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् । ननु सममेकत्र आसनं समासो विदुषां वा गुरुशिष्याण वा मन्त्रार्थं कथार्थं वा एकत्रावस्थानं तत्र विदितमर्थजातं सामासिकं चातुरर्थिकपृष्ठक् 'ठस्येकः' इतीकादेशः । 'यस्येति च' इत्यलोपः ।

६ श्रीधरीव्याख्या ।

यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतत्तर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते, परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम । यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थाप्यत्यन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति नतु स्वपक्षं साधयति सा वितण्डा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले, वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्यथोर्वा तत्त्वनिर्णयफलश्च । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्युक्तम् ॥ ३२ ॥ अक्षरेति । अक्षराणां वर्णानां मध्येऽकारोऽस्मि, तस्य सर्ववाङ्मयत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तथाच श्रुतिः 'अकारो हि सर्वा वाक्सैस्पर्शोष्मभिर्विध्यमाना बह्वी नानारूपा भवति' इति । सामासिकस्य समाससमूहस्य मध्ये द्वन्द्वः रामकृष्णावित्यादिसमासोऽस्मि, उभ

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा सान्नां गायत्री छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

कालस्यापि कालोऽस्मि । धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधो घनादिहरः प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं, केषां, भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ बृहत्सा-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

र्षेति । कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः । श्रीलक्ष्मीः, कान्तिः शोभा, वाग्वाणी सर्वस्य प्रकाशिका, स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः, मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः, धृतिर्धैर्यम्, क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता । स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति—यासामिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह—बृहदिति ।

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

तृप्यामीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सर्वहरः प्रलयकालिको मृत्युरस्मि । भविष्यतां भाविकल्याणानामुद्भव ऐश्वर्योत्कर्षोऽहम् । कीर्त्यादिसप्तकमप्यहं यासां संश्रयमात्रेण मनुष्येषु कृतार्थताबुद्धिर्भवति ॥ ३४ ॥ बृहत्साम 'त्वामिद्धि हवामहे'

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

समाससमूहस्य मध्येऽहमस्मि । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति तेषामुभयपदार्थसाम्याभावेनापकृष्टत्वात् । क्षयिकालाभिमानी अक्षयः परमेश्वराख्यः कालः 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धोऽहमेव । कालः कलयतामहमित्यत्र तु क्षयी काल इति उक्तभेदः । कर्मफलविधातृणां मध्ये विश्वतोमुखः सर्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलदातेश्वरोऽहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ संहारकारिणा मध्ये सर्वहरः सर्वसंहारकारी मृत्युरहम् । भविष्यतां भाविकल्याणानां य उद्भव उत्कर्षः स चाहमेव । नारीणां मध्ये कीर्तिं श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेति च सप्त धर्मपद्वयोऽहमेव । तत्र कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता प्रशस्तत्वेन नानादिगुणेशीयलो कृद्भानविषयतारूपा ख्यातिः । श्रीधर्मार्थकामसंपत् शरीरशोभा वा कान्तिर्वा । वाक् सरस्वती सर्वस्यार्थस्य प्रकाशिका संस्कृता वाणी । चकारान्मूर्त्योदयोऽपि धर्मपद्वयो गृह्यन्ते । स्मृतिश्चिरानुभूतार्थस्मरणशक्तिः । अनेकग्रन्थार्थधारणाशक्तिर्मेधा । धृतिरवसादेऽपि शरीरेन्द्रियसंघातोत्तमभनशक्तिः । उच्छृङ्खलप्रवृत्तिकारणेन चापलप्राप्तौ तन्निवर्तनशक्तिर्वा । क्षमा हर्षविषादयोरविकृतचित्तता । यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि जनः

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

तस्य मध्ये द्वन्द्वो रहस्योर्थोऽहं 'द्वन्द्वं रहस्य—' इति सूत्रे द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यवाचिलं शाब्दिकप्रसिद्धमिति भाष्यकारैः कुतो न व्याख्यातमिति चेत् समासशब्दस्याव्ययीभावौ द्वन्द्वशब्दस्य द्वन्द्वसमासे च योगरूढेः केवलं योगापेक्षया प्रबलत्वात् प्रकृते द्वन्द्वशब्दस्य पुंस्त्वेन निर्देशात् । अक्षराणामकारोऽस्मीतिसमभिव्याहाराच्चेति गृह्यण । अन्यथाक्षराणां 'अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति', 'प्राणा वै सत्यम्' इत्यादिनाऽक्षयत्वेन प्रतिपादितानां न करोतीत्यकारः कर्तृत्वादिवाजितः परमात्माहं तस्य परमार्थसत्यत्वात् । यद्वाक्षराणां व्यापकानां करोतीति कर कर एव कारः स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्यत्ययः नकारोऽकारः आकाशोऽहम् । एकत्र रणभूमौ आसनमासोऽवस्थानं तत्र भवं युद्धजातं सामासिकं तस्य मध्ये द्वन्द्व द्वन्द्वयुद्धमहं इत्यादि यत्किञ्चित्कल्पयितुं शक्यम् । तस्मादाचार्योक्तमेव सम्यक् इति दिक् । अक्षयः क्षयवर्जित कालोऽहमेव । यद्वा कालस्यापि कालः परमेश्वरोऽहमेव । फलदातृणां मध्ये सर्वस्य विश्वस्य कर्मफलस्य विधाता सर्वतोमुखोऽहमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वहरः प्राणहरस्तस्य सर्वहरत्वात् । घनादिहरस्तु न सर्वहरः । यद्वा प्रलयकाले सर्वहरः परमेश्वररूपो मृत्युरहम् । भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानां मध्ये उत्कर्षाभ्युदयप्राप्तिहेतुरहम् । नारीणां कीर्त्यादयो नार्योऽहं यासामाभासमात्रेणापि लोकः

६ श्रीधरीव्याख्या ।

पदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् । अक्षयः प्रवाहरूपः कालोऽहमेव । कालः कलयतामित्यत्रायुर्गणनात्मकः संवत्सरशताब्दायुःस्वरूपकाल उक्तः स च तसिन्नायुषि क्षीणे सति क्षीयते, अत्र तु प्रवाहात्मकोऽक्षयः काल उच्यत इति विशेषः । कर्मफलविधातृणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता । सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ मृत्युरिति । संहारकारिणा मध्ये सर्वहरो मृत्युरहम् । भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भवोऽभ्युदयोऽहम् । नारीणां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्याद्याः सप्त देवतारूपाः स्त्रियोऽहम् । यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवन्ति ताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्भिभूतयः ॥ ३४ ॥ बृहत्सामेति । 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृत्वि गीयमानं बृहत्साम तेन

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहम् । ऋतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ द्यूतमिति । द्यूत-मक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणामस्मि । तेजस्विनां तेजोऽहं । जयोऽस्मि जेतृणां । व्यवसा-योऽस्मि व्यवसायिनां । सत्त्वं सत्त्ववतां सारत्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदे-

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

छन्दसां मध्ये गायत्री नाम यच्छन्दस्तदहमित्युक्तं छन्दसामृग्भ्योऽतिरेकेण स्वरूपभावादित्याशङ्क्याह—गायत्र्या-दीति । द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननीत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्षसत्याख्यत्वादित्याह—मासानामिति । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥ द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वा-पहारकारणमन्यापदेशेन पराभिप्रेतं निघ्नतां स्वाभिप्रेतं वा संपादयतामित्याह—छलस्येति । तेजोऽप्रतिहताज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वम् ॥ ३६ ॥ उशना शुक्रः, कविशब्दोऽत्र

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

इत्यस्यामृचि गीयमानं साम पृष्ठयस्तोत्रे विनियुक्तमिन्द्रदेवत्वं तत् साम्नां मध्येऽहमस्मि । छन्दसां मध्ये गायत्री द्विजत्वसंपादनात्सोमाहरणाच्च श्रेष्ठाहमस्मि । कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ व्यवसायो निश्चय उद्यमो वा ॥ ३६ ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

सर्वलोकादरणीयो भवति तासां सर्वस्वीभूतमलमिति प्रसिद्धमेव ॥ ३४ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रायमन्यो विशेषः । साम्नामृगक्षारूढानां गीतिविशेषाणां मध्ये 'लामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृचि गीतिविशेषो बृहत्साम । तच्चातिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं सर्वेश्वरत्वेनेन्द्रस्तुतिरूपमन्यतः श्रेष्ठत्वादहम् । छन्दसां नियताक्षरपादलरूपच्छन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजातेर्द्वितीयजन्महेतुत्वेन प्रातःसवनादिसवनत्रयव्यापिलेन त्रिष्टुब्जगतीभ्यां सोमाहरणार्थं गताभ्यां सोमो न लब्धोऽक्षराणि च हारितानि जगत्या त्रीणि त्रिष्टुभैकमिति चत्वारि तैरक्षरैः सह सोमस्याहरणेन च सर्वश्रेष्ठा गायत्री ऋगहम् । 'चतुरक्षराणि हवा अग्रे छन्दांस्यामुस्ततो जगती सोममच्छापतत्सा त्रीण्यक्षराणि हिला जगाम ततस्त्रिष्टुभसोममच्छापतत्सैकमक्षरं हिलापतत्ततो गायत्रीसोममच्छापतत्सा तानि चाक्षराणि हरन्त्यागच्छत्सोमं च तस्मादष्टाक्षरा गायत्री'त्युपक्रम्य 'तदाहुर्गायत्राणि वै सर्वाणि सवनानि गायत्री ह्येवैतदु-पसृजामो नैतत्' इति शतपथश्रुतेः 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्' इत्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्च । मासानां द्वादशानां मध्येऽभिनव-पसृजामो नैतत्' इति शतपथश्रुतेः 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्' इत्यादिछान्दोग्यश्रुतेश्च । मासानां द्वादशानां मध्येऽभिनव-शालिवास्तृक्शाकादिशाली शीतातपशून्यत्वेन च सुखहेतुर्मागशीर्षोऽहम् । ऋतूनां षण्णां मध्ये कुसुमाकरः सर्वसुगन्धिकुसु-मानामाकरोऽतिरमणीयो वसन्तः । 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत', 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत', 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत', 'तद्वै वसन्त एवाभ्यारमेत', 'वसन्तो वै ब्राह्मणस्यतुः' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धोऽहमस्मि ॥ ३५ ॥ छलयतां छलस्य परवञ्चनस्य कर्तृणां संबन्धि द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमहमस्मि । तेजस्विनामत्युग्रप्रभावानां संबन्धि तेजोऽप्रतिहताज्ञ-महमस्मि । जेतृणां पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणो जयोऽस्मि । व्यवसायिना व्यवसायः फलव्यभिचार्युद्यमोऽहमस्मि । सत्त्ववतां सारत्त्विकानां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यलक्षणं सत्त्वकार्यमेवात्र सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ साक्षादीश्वरस्यापि विभूतिमध्ये पाठस्तेन रूपेण

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥ साम्नां गीतिविशेषाणां बृहत्साम 'लामिद्धि हवामहे' इत्यस्यामृचि गीतिविशेषे सर्वेश्वरत्वे-नेन्द्रस्तुतिरूपं अतिरात्रे पृष्ठस्तोत्रं श्रेष्ठत्वादहम् । नियताक्षरपादलरूपच्छन्दोविशिष्टानामृचां मध्ये द्विजत्वादिहेतुर्गायत्री ऋगहम् । मासानां मार्गशीर्षः सत्यादिसंपन्नत्वेन सुखजनकत्वात् । कुसुमाकरो वसन्तः पुष्पाकरत्वेन शोभनत्वात् ॥ ३५ ॥ छलस्य परवञ्चनस्य कर्तृणां मध्ये द्यूतं अक्षदेवनादिरूपम् । जेतृणां जयस्य कर्तृणाम् । व्यवसायो निश्चयः फलहेतुरुद्यमो वा ॥ ३६ ॥ मुनीनां मौनशीलानां सकलपदार्थविदां कवीनां क्रान्तदर्शिनां उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥ दण्डोऽदान्तदमनकारणं दमयतां

६ श्रीधरीव्याख्या ।

चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रैष्ठ्यं दर्शितम् । छन्दोविशिष्टानां मन्त्राणां मध्ये गायत्र्यहम्, द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात् । कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥ द्यूतमिति । छलयतामन्योन्यवञ्चनपराणां संबन्धि द्यूतमस्मि । तेजस्विना प्रभावतां तेजः प्रभावोऽस्मि । जेतृणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवता व्यवसाय उद्यमोऽस्मि । सत्त्ववतां सारत्त्विकानां सत्त्वमहम् ॥ ३६ ॥ वृष्णी-

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवासि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

वोऽस्म्ययमेवाहं त्वत्सखा । पाण्डवानां धनंजयस्त्वमेव । मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः । कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥ दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितृणामस्म्य-दान्तानां दमकारणम् । नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । मौनं चैवासि गुह्यानां गोप्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥ यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह । न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेन्मयापकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

यौगिको न रूढः पौनस्त्यात् ॥ ३७ ॥ अदान्तानुत्पथानपथि प्रवर्तयतां दण्डोऽहमुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुरित्यर्थः । नीतिर्न्यायो धर्मस्य जयोपायस्य प्रकाशकः । मौनं वाचंयमत्वमुत्तमा वा चतुर्थाश्रमप्रवृत्तिः । श्रवणादिद्वारा परिपक्व-समाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥ जाड्यमात्रप्रतिबिम्बितं चैतन्यं बीजम् । किमिति स्थावरं जङ्गमं वा त्वदति-रेकेण न भवति तत्राह—मयेति । तस्यापि स्वरूपेण सत्त्वमाशङ्क्योक्तं—शून्यं हीति । आत्मनोऽपकर्षादित्यर्थः । मयैव सच्चिदानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतःशब्दार्थः ॥ ३९ ॥ दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशङ्कां वारयति—

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थरी) ।

वृष्णीनां यादवानाम् । उशना शुक्रः ॥ ३७ ॥ दमयतां राजादीनां दमनसाधनं दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतु-मिच्छतां जयसाधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचोनिग्रहः ॥ ३८ ॥ सर्वभूतानां बीजमित्यनेन सर्वभूतानि मद्भिभूतिरिति दर्शितम्, तदेवोपपादयति—न तदस्तीति । मया विना भूतं किमपि नास्ति । उपादेयसोपादानमन्तरेण स्थित्य-

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

चिन्तनार्थं इति प्रागेवोक्तम् । वृष्णीनां मध्ये वासुदेवो वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसिद्धस्त्वदुपदेष्टायमहम् । तथा पाण्डवानां मध्ये धनंज-यस्त्वमेवाहम् । मुनीनां मननशीलानामपि मध्ये वेदव्यासोऽहम् । कवीनां क्रान्तदर्शिनां सूक्ष्मार्थविवेकिनां मध्ये उशना कवि-रिति ख्यातः शुक्रोऽहम् ॥ ३७ ॥ दमयतामदान्तानुत्पथानपथि प्रवर्तयतामुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां नीतिर्न्यायो जयोपायस्य प्रकाशकोऽहमस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनं वाचंयमत्वमहमस्मि । नहि तूष्णींस्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । गुह्यानां गोप्यानां मध्ये संन्यासश्रवणमननपूर्वकमात्मनो निदिध्यासनलक्षणं मौनं बाह्यमस्मि । ज्ञानवता ज्ञानिनां यच्छ्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकप्रभवमद्वितीयात्मसाक्षात्काररूपं सर्वाज्ञानविरोधि ज्ञानं तदहमस्मि ॥ ३८ ॥ यदपि च सर्वभूतानां प्ररोहकारणं बीजं तन्मायोपाधिकं चैतन्यमहमेव । हे अर्जुन, मया विना यत्स्याद्भवेच्चरमचरं वा भूतं वस्तु तच्चास्त्येव । यतः सर्वं मत्कार्यमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरन् विभूतिं संक्षिपति—हे परंतप परेषां

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

दमनकर्तृणाम् । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयहेतुर्नीतिरहम् । गुह्यानां गोप्यानां मौनं तूष्णींभावोऽहम् ॥ ३८ ॥ बीजं प्ररोह-कारणम् । एतन्मद्भिभूतिज्ञानमन्तःकरणशोधकमिति सूचयन्नाह—हे अर्जुनेति । प्रकृतमुपसंहरन्विभूतिसंक्षेपमाह—नेति । स्थावरजंगमं भूतं मयाविना यद्भवेत् तच्चास्ति, मया त्यक्तस्य निरात्मकस्य शून्यत्वापत्तेर्मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ मम दिव्यानामन्तो नास्ति परमेश्वरविभूतीनामियत्तारहितानामियत्ता केनचिद्वक्तुं ज्ञातुं वा न शक्या । एष तुद्देशत एकदेशेन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नामिति । वासुदेवो योऽहं त्वामुपदिशामि । धनंजयस्त्वमेव मद्भिभूतिः । मुनीनां वेदार्थमननशीलानां वेदव्यासोऽहमस्मि । कवीनां क्रान्तदर्शिनां मध्ये उशनानाम कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥ दण्ड इति । दमयतां दमनकर्तृणां संबन्धी दण्डोऽस्ति येनासंयता अपि संयता भवन्ति स दण्डो मद्भिभूतिः । जेतुमिच्छता सबन्धिनी सामाद्युपायरूपा नीतिरस्मि । गुह्यानां गोप्यानां गोपनहेतुर्मौनमवच-नमहमस्मि, नहि तूष्णींस्थितस्याभिप्रायो ज्ञायते । ज्ञानवता तत्त्वज्ञानिनां यज्ज्ञानं तदहम् ॥ ३८ ॥ यदिति — बीजं प्ररोहकारणं तदहम् । तत्र हेतुः मया विना यत्स्याद्भवेत् तच्चराचरं भूतं

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ श्रीमच्छांकरभाष्यम् ।

मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप । नहीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामित्यत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोऽशसंभवं तेजसोऽश एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोऽशसंभवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥ अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

नेत्यादिना । तदेवोपपादयति—नहीति । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितस्तत्राह—एष त्विति ॥ ४० ॥ अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः संग्रहीतुं लक्षणमाह—यद्यदिति । वस्तु प्राणिजातं, श्रीमत्समृद्धिमद्वा कान्तिमद्वा । संप्राणं बलवदूर्जितं तदाह—उत्साहेति । संभवत्यसादिति संभवः । तेजसश्चैतन्यस्येश्वरशक्तेर्वाशस्तेजोऽशः संभवोऽस्येति तेजोऽशसंभवम् । तदाह—तेजस इति ॥ ४१ ॥ सर्वेषां सुगमत्वायावयवशो विभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साकल्येन तामाह—अथवेति । पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तम् । बहुधा विस्तीर्णैतेन ग्रन्थेन संज्ञातेन सावशेषेण तव शक्तस्य न

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

संभवात् ॥ ३९ ॥ नान्तोऽस्तीति । उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया प्रोक्तः ॥ ४० ॥ सर्वभूतानां बीजमहमित्युक्त्या स्वस्य सार्वभूतोक्तेः सर्वं स्वविभूतिरित्युक्तमेव तथापि तद्ग्रहणाशक्तं प्रति प्राह—यद्यदिति । यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् । श्रीर्लक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तम् । ऊर्जितं बलाद्यतिशययुक्तम् । तत्तत्सर्वं मम तेजसश्चिच्छक्तेरंशसंभवमंशात्संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्भगवतो रूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ उक्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह—अथवेति । मूढान्प्रत्येतदुक्तं, त्वं तु एतावदेव विद्धि । एकांशेन

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

शत्रूणां कामक्रोधलोभादीनां तापजनक, मम दिव्यानां विभूतीनामन्त इयत्ता नास्ति । अतः सर्वज्ञेनापि सा शक्यते ज्ञातुं वक्तुं वा । सन्मात्रविषयत्वात्सर्वज्ञतायाः । एष तु त्वां प्रत्युद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो विस्तारो मया ॥ ४० ॥ अनुक्ता अपि भगवतो विभूतीः संग्रहीतुमुपलक्षणमिदमुच्यते । यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं तथा श्रीमत् श्रीर्लक्ष्मीः संपत् शोभा कान्तिर्वा तथा युक्तं तथा ऊर्जितं बलाद्यतिशयेन युक्तं तत्तदेव मम तेजसः शक्तेरंशेन संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि ॥ ४१ ॥ एवमवयवशो विभूतिमुक्त्वा साकल्येन तामाह—अथवेति पक्षान्तरे । बहुनैतेन सावशेषेण ज्ञातेन

५ भाष्योक्तपदीपिका ।

विभूतीनां विस्तरो मया प्रोक्तः । उक्तविभूतिपरिविन्तनेन परान् रागद्वेषादीन् शत्रून्तापयेति संबोधनाशयः ॥ ४० ॥ इदं त्ववधेयमित्याह । यद्यत्सत्त्वं वस्तु विभूतिरैश्वर्यं तद्युक्तं, श्रीर्लक्ष्मीस्तया युक्तं, ऊर्जितमेव वा उत्साहयुक्तमेव वा तत्तन्मत्तेजोऽश एकदेशः संभवो यस्य तदवगच्छ त्वं विजानीहि ॥ ४१ ॥ एवं संक्षेपविस्तराभ्यां विभूतीकत्वाऽशक्तं प्रत्याह—अथवेति । एतेन बहुन

६ श्रीधरीव्याख्या ।

नान्त इति । अनन्तत्वादिभूतीनां ताः साकल्येन वक्तुं न शक्यन्ते, पृथक् तु विभूतेर्विस्तार उद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥ पुनश्चासाकाङ्क्षं प्रति कथं नित्यसाकल्येन कथयति—यद्यदिति । विभूतिमदैश्वर्ययुक्तम् श्रीमत्संपत्तियुक्तम् ऊर्जितं केनचित्प्रभावबलादिना गुणेनातिशयितं यद्यत्सत्त्वं वस्तुमात्रं तत्तदेव मम तेजसः प्रभावसांशेन संभूतं जानीहि ॥ ४१ ॥ अथवा किमनेन परिच्छिन्नज्ञानेन सर्वत्र

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यद्यदिति । तथा ह्युपसंहारे मेदाभेदवाद् यद्यद्विभूतिपरसत्त्वमित्यनेनाभिधाय पश्चाद्भेदमेवोपसंहरति—अथवा किं बहुनैतेन विष्टभ्याहभिलेकेनांशेन जगत्स्थित इति । उक्तं हि 'पादोऽस्य वि आ भूताणि

१ श्रीमच्छाकरभाष्यम् ।

तवाञ्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेषतस्त्वस्मिन्मुच्यमानमर्थं शृणु । विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णः 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमदाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

२ आनन्दगिरिव्याख्या ।

किञ्चित्फलं स्यादित्याह—बहुनेति । नहि विभूतिषूक्तासु ज्ञातासु सर्वं ज्ञायते कासांश्चिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनालपाक्षरेण सर्वोऽर्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राह—अशेषत इति । विशेषतः स्तम्भनं विधरणं सर्वभूतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगद्विष्टभ्य स्थितोऽस्मीति संबन्धः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—तथाचेति । तदनेन भगवतो नानाविधा विभूतीर्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपदिश्यन्ते । सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिशता परिपूर्णसच्चिदानन्दैकतानस्तत्पदलक्ष्योऽर्थो निर्धारितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यानन्दगिरिकृतौ दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

३ नीलकण्ठव्याख्या (चतुर्थी) ।

एकदेशेनाहमिदं विष्टभ्य व्याप्य स्थितोऽस्मि । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिमेव कुर्वित्याशयः ॥ ४२ ॥

इति नीलकण्ठीये भारतभावदीपे श्रीमद्भगवद्गीतार्थप्रकाशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

४ मधुसूदनीव्याख्या ।

किं तव स्यात् हे अर्जुन, इदं कृत्स्नं सर्वं जगदेकांशेन एकदेशमात्रेण विष्टभ्य विष्टभ्य व्याप्य बाहमेव स्थितो न मद्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति श्रुतेः । तस्मात्किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मद्बुद्धिमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४२ ॥

कुर्वन्ति केऽपि कृतिनः क्वचिदध्यनन्ते स्वान्तं विधाय विषयान्तरशान्तिमेव ।

स्वत्पादपद्मविगलनमकरन्दबिन्दुमास्वाद्य माद्यति मुहुर्मधुभिन्मनो मे ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

५ भाष्योत्कर्षदीपिका ।

/ज्ञातेन तव किं चित्तशोधकस्यैतज्ज्ञानस्य शुद्धचित्ते शक्ते त्वयि प्रयोजनाभावादिति ध्वनयन्त्संबोधयति—हे अर्जुनेति । तर्हि मया किं चिन्तनीयमित्यपेक्षायामाह । इदं सर्वं जगत् एकांशेनावष्टभ्य स्तम्भनं कृत्वाहं स्थितः । तथाच श्रुतिः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि'ति । अथवाऽनेन श्लोकेनार्जुनपृष्ठो योग उक्तः । एवं दशमाध्यायेन ज्ञेयं ज्ञानोपायभूतं योगविभूतिमत् ध्येयज्ञानं प्रदर्शयता तत्पदार्थो निरूपितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा विरचितायां

श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६ श्रीधरीव्याख्या ।

समद्बुद्धिमेव कुर्वित्याह—अथवेति । बहुना पृथग्भावेन किं तव कार्यं । यदिदं सर्वं जगदेकांशेनैकदेशमात्रेण विष्टभ्य धृत्वा व्याप्येति बाहमेव स्थितः न मद्यतिरिक्तं किञ्चिदस्ति 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियद्वारतश्चित्ते बहिर्भावति सत्यमि । ईषद्बुद्धिविधानाय विभूतीर्दशमेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां सुबोधिण्यां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

७ अभिनवगुप्ताचार्यव्याख्या ।

त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । प्रजानां सृष्टिहेतुः सर्वमिदं भगवत्तत्त्वमेतैस्त्रिविधैः रूपैर्भाष्यमानं सकलमस्य विषयतां यातीति शिवम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ संग्रहश्लोकः ॥ इच्छावामिन्द्रिये वापि यदेवायति गोचरम् । दृष्टाद्विषयस्तत्तत्प्रशान्तं ब्रह्म हि भवेत् ॥

इति श्रीमद्भाजानकाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीताार्थसंग्रहे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥